

SON DÖNEM OSMANLI MATEMATİKÇİ-BÜROKRATI VIDİNLİ HÜSEYİN TEVFİK PAŞA’NIN HAYATI¹

THE LIFE OF HUSSEIN TEVFİK PASHA, A MATHEMATICIAN-BUREAUCRAT OF THE LATE OTTOMAN PERIOD

Atilla Polat

Abstract

The aim of this article is to provide biographical information on the life of Hussein Tefvik Pasha (1832-1901), an Ottoman mathematician, military general and bureaucrat. It does not cover, however, his mathematical work. The material collected is presented in chronological order, and some part of it can be considered as an addition to the previous studies made on Hussein Tefvik Pasha. The present material can be useful when writing a scientific and comprehensive biography of him in the future.

Key words: Hussein Tefvik Pasha, biography, mathematicians, history of mathematics, *Linear Algebra*, Ottoman Empire, Turkey.

Geliş / Received 15.12.2018; **Kabul / Accepted** 20.12.2018

Kaynak göster / Cite this article as

Polat, Atilla. “Son Dönem Osmanlı Matematikçi-Bürokrati Vidinli Hüseyin Tefvik Paşa’nın Hayatı.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20, 1 (2019): 16-46. DOI 10.30522/iuoba.497567

Yazar bilgileri / Affiliations

Polat, Atilla. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye. atilla.polat@istanbul.edu.tr; ORCID ID 0000-0002-4300-4381

¹ Bu makale, yazarın İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne sunduğu ve 2014 yılında savunduğu “19. Yüzyıl Osmanlı Bilim Hayatında Öncü Bir Matematikçi: Vidinli Hüseyin Tefvik Paşa” başlıklı yüksek lisans tezinin Hüseyin Tefvik Paşa’nın hayatıyla ilgili bölümünün gözden geçirilmiş şeklidir.

Öz

Bu makalenin amacı Osmanlı'nın son döneminde yaşamış matematikçi, asker ve bürokrat Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa'nın (1832-1901) hayatı hakkında bilgi vermektir. Ancak bu makale, onun matematik çalışmalarını kapsamamaktadır. Bu çalışma sırasında elde edilen ve kronolojik olarak sıralanmaya çalışılan verilerin bir kısmı, Tevfik Paşa üzerine daha önce yazılmış yazılara ek olarak düşünülebilir. Bu bilgiler, Tevfik Paşa hakkında ileride yazılabilecek bilimsel ve kapsamlı bir biyografinin altyapısı olarak görülebilir.

Anahtar sözcükler: Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa, biyografi, *Linear Algebra*, matematik tarihi, matematikçiler, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye.

Giriş ve Kaynaklar

Vidinli Tevfik Paşa, Osmanlı'nın Avrupa'dan çeşitli yollarla bilim aktarma politikasını yoğun olarak uyguladığı on dokuzuncu yüzyılda yaşamış bir aydındır. Avrupa'daki benzerleri örnek alınarak kurulan yeni öğretim kurumlarına tanıklık etmiş, modern bilim ve teknikleri Avrupa'dan Osmanlı'ya aktarmak için yurtdışına gönderilen subaylardan biri olmuştur. Vidinli Hüseyin Tevfik'in hayatını incelemek istememizin temel birkaç sebebi vardır. Bunlardan birincisi, Vidinli'nin yaşamı üzerine pek fazla araştırma yapılmamış, yapılanların da Salih Zeki'nin (1864-1921) hatıraları gibi sınırlı birkaç kaynağın dışına çıkmamış olmasıdır. Bu nedenle ilk olarak, "1832-1901 yılları arasında yaşamış ve *Linear Algebra* isminde çok önemli bir eser yazmış Osmanlı matematikçisi" kalıbının ötesinde bir hayat hikâyesinin olduğunu varsayarak kendisinin geniş bir biyografisini hazırlamak istedik. Çalışmamıza başladığımızda, elimizdeki ilk başvuru kaynağımız Kazım Çeçen'in hazırlamış olduğu *Hüseyin Tevfik Paşa ve Linear Algebra* isimli eseri.² Bu eserin içerisinde Hüseyin Tevfik'in *Sicill-i Ahval*'de bulunan kayıtları ve Salih Zeki'nin Hüseyin Tevfik'ten bahseden makalelerinden oluşturulmuş bir biyografinin yanında, Hüseyin Tevfik'in *Linear Algebra* adlı eserinin birinci (1882) ve ikinci (1892) baskılarının birer kopyaları da bulunmaktadır. Çeçen'in eserinden yola çıkarak Salih Zeki'nin yazmış olduğu ve 1924'te *Muallimler Mecmuası*'nda yayımlanmış iki adet makaleye ulaştığımızda, aynı mecmuada İstanbul Erkek Lisesi muallimlerinden Süleyman Sudi'nin *Linear Algebra*'nin girişinin Türkçe çevirisinden oluşan bir yazısıyla karşılaşmamız bizim için sürpriz oldu. Bunların yanında Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* ve Kemal Zülfü Taneri'nin *Türk Matematikçileri* adlı eserlerinde de Hüseyin Tevfik ile ilgili bahisler olduğunu gördük.³ Hüseyin

² Kâzım Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa ve "Linear Algebra"* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, 1988).

³ Adı geçen çalışmalar için bkz. Süleyman Sudi, "Vidinli Tevfik Paşa ve Cebr-i Hattı," *Muallimler Mecmuası* 24 (Teşrinievvel 1924): 892-899; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. III (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1342), 258-259; Kemal Zülfü Taneri, *Türk Matematikçileri* (İstanbul: Matbaacılık Okulu, 1958), 78-82.

Tevfik üzerine yakın tarihlerde yapılmış çalışmalar incelediğinde, bunların birçoğunun yukarıda verdiğimiz kaynakları tekrar ettiği ve yeni bilgi içermedikleri fark ettik. Feza Günergun'un *Mebahis-i İlmiye* dergisinin içeriğini inceleyen çalışması ve Cem Tezer'in edebi bir dille Hüseyin Tevfik'ten bahsettiği makalesi ise birer istisna teşkil etmektedir.⁴ Fakat yine de bunlarla da yetinmek Hüseyin Tevfik hakkında yapacağımız çalışmayı eksik bırakacak gibi gözükmekteydi. Bu nedenle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve Hüseyin Tevfik'in adının geçtiği belgeleri belirledik ve inceledik. Ardından Osmanlı dönemi gazetelerini tarayarak Hüseyin Tevfik'in vefatıyla ilgili çıkan haberlere ulaştık. Cumhuriyet'in ilanından sonra yayımlanmış gazetelerde ise Mithat Cemal Kuntay ve Süleyman Kani İrtem'in yazıları ve diğer bazı küçük haberler dışında kayda değer bir habere rastlanamamıştır.

Hüseyin Tevfik'in uzun müddet kaldığı Amerika'daki hayatından ve çalışmalarından kesitler bulabilmek amacıyla Amerika'da yayımlanmış bir kısım gazeteler incelenmiş ve kendisinin eserleri arasında gösterilmesine rağmen Türkiye'deki kütüphanelerde bulamadığımız Rhode Island Tarih Cemiyeti'ne sunmuş olduğu basılı tebliğ, Amerika'daki bir sahaftan temin edilmiştir. Darüşşafaka'nın kurucularından olması sebebiyle, kendisine ait bilgi bulma ümidiyle Darüşşafaka Müze ve Kütüphanesi'ndeki 1900 öncesi kitaplar incelenmiş, ancak Fransızca bir matematik kitabına iliştilmiş *M. Tevfik* [Mösyö Tevfik] notundan başka bir şey bulunamamıştır. Araştırmalarımız sonucu elde edilen bu malzemeyle, Hüseyin Tevfik'in biyografisi oluşturulmaya çalışılmıştır. Yaptığımız araştırmalarda Vidinli'ye ait mektup, günlük, vb. şahsi malzemeye ulaşamamıştır. Tek istisna, Salih Zeki'nin hatıralarında bulunan ve Vidinli'nin Amerika'dan İstanbul'a yolladığı bir mektuptur.⁵ Henüz bulunamamış olan bu malzeme Tevfik Paşa'nın hayatı hakkındaki araştırmaların devam etmesi gerektiğini göstermektedir.

Vidinli Tevfik Paşa'nın Ailesi ve Öğrencilik Yılları

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle de son çeyreğinde Osmanlı Devleti'ne hem yurt içinde hem de yurt dışında önemli görevlerde bulunarak hizmet etmiş ve bunun yanında iyi bir matematikçi olmasından dolayı *riyazi-yi şehir* [meşhur matematikçi]⁶ olarak da tanınan Hüseyin Tevfik'in ailesi hakkında edindiğimiz bilgiler oldukça kısıtlıdır.

⁴ Feza Günergun, "Matematiksel Bilimlerde İlk Türkçe Dergi: Mebahis-i İlmiye (1867-69)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 8, 2 (2007): 1-42; Cem Tezer, "Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa," erişim 9 Haziran 2013, <http://www.bilkent.edu.tr/~sertoz/turk/VIDINLI.pdf>.

⁵ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa," *Muallimler Mecmuası* 22 (Nisan 1924), 702; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 37.

⁶ Bu tabirin geçtiği yer için bkz. "Teessüf-i Azim," *Servet*, 4, 1098 (17 Haziran 1901): 3.

Hüseyin Tevfik 1248/1832 yılının Rebiülevvel/Ağustos ayında günümüzde Bulgaristan'a bağlı olan Vidin'de dünyaya gelmiştir.⁷ Babası Hasan Tahsin Efendi, Vidin'de İmamzadeler olarak bilinen, tanınmış bir ailenin para işlerini yönetmekte idi. O zamanki ifadeyle ailenin “müdür-i umur ve müstahsil”i [işlerin idaresinden sorumlu kişi, kahya] idi.⁸ Annesi, Şerife Emine Hanım'dır (ö. 1297/1880).⁹ Eşinin adı Ayşe Sıddıka'dır ve belirleyebildiğimiz kadarıyla Hüseyin Tevfik'in vefatından sonra ailesinden hayatta kalan tek yakınıdır.¹⁰ Salih Zeki'nin yazdıklarına göre Hüseyin Tevfik'in, küçük yaşlarda vefat eden bir ya da iki çocuğu dışında Talha Saliha adında bir kızı vardır. Talha Saliha da yaklaşık on bir yaşlarında 1307/1890'da kuşpalazından vefat etmiştir.¹¹

Hüseyin Tevfik'in öğrenim hayatı Vidin'de başlamıştır. O zamanlar, adet olduğu üzere, ilköğrenimini bitirdikten sonra rüştiyeye girmiş; burada dil bilgisi, güzel yazı yazma, temel aritmetik ve geometri derslerini görmüştür.¹² 15-16 yaşlarında Vidin'den ayrılarak İstanbul'da bulunan teyzesi Hatice Hanım'ın yanına gelmiştir. Bir süre sonra resim yapma merakından dolayı bu becerisine uygun bir eğitimi nerede alabileceğini araştırmıştır. Aldığı tavsiyeler üzerine, Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un o zamanlar yeni açılmış olan “resim sınıfı”na kaydolmuştur.¹³ Hüseyin Tevfik'in kayıt yaptırdığı bu resim sınıfının açılış tarihi 1851-52¹⁴ olduğundan, kendisinin İstanbul'daki eğitim hayatının yaklaşık on dokuz-yirmi yaşlarında başladığını söylemek mümkündür.

Resim derslerinde geçen teknik terimleri (*fenni tabirleri*) anlamakta güçlük çektiğini hocasına söylemesi üzerine, hocası kendisine Maçka'daki askeri idadiye gitmesini tavsiye etmiştir. Bu tavsiye üzerine Maçka'daki idadiye giden Hüseyin Tevfik, burada sadece resim dersi gören bir sınıfın da olduğunu görmüş ve bu sınıfta derslere başlamıştır. Kısa bir süre sonra okuldaki bir subay kendisine, sadece resim dersiyle yetinmemesi, diğer konuları da öğrenmesi yönünde

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Defterler (DH.SAİDd.) 1/574, 29 Zilhicce 1248 (19 Mayıs 1833); Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 18.

⁸ Salih Zeki, “Vidinli Tevfik Paşa Merhum,” *Muallimler Mecmuası* 22 (Nisan 1924): 677; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 18.

⁹ Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 4. Hüseyin Tevfik'in annesinin ismi, annesinin Eyüp'teki mezar taşından ayrıca tarafımızdan kontrol edilmiştir.

¹⁰ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) 1683/126206, 16 Rebiülevvel 1319 (3 Temmuz 1901).

¹¹ Salih Zeki, “Vidinli Tevfik Paşa,” 689-690; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 4, 29-30.

¹² Salih Zeki, “Vidinli Tevfik Paşa Merhum,” 678.

¹³ Aynı yer, 678; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 18.

¹⁴ Ali Osman Alakuş, “Dünden Bugüne Güzel Sanatlar Eğitimimizin Genel Bir Görünümü,” *Milli Eğitim Dergisi* 160 (2003), erişim 9 Haziran 2013, http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/160/alakus.htm

tavsiyede bulunmuş ve bunun üzerine Hüseyin Tevfik hiç vakit kaybetmeden idadının birinci sınıfına kaydolmuştur.¹⁵

Maçka'daki askeri idadiyi bitirdikten sonra Taşkışla'daki Mekteb-i Harbiye'ye başlayan Hüseyin Tevfik burada matematik öğrenmek için çok gayret göstermiştir. Hüseyin Tevfik'in bu gayret ve becerisini fark eden Mekteb-i Harbiye'deki matematik hocası Tahir Bey (ö. 1284/1867) olmuştur. Tahir Bey, 1251/1835'te İngiltere'ye öğrenim için gönderilen Mühendishane mezunlarındanıdır.¹⁶ Hüseyin Tevfik, öğrencilik yıllarında, Tahir Bey'e muavinlik yapmış, Mekteb-i Harbiye'nin erkân-ı harp sınıfına geçtikten sonra da bazı günler hocasının derslerine vekâlet etmiştir.¹⁷ 1275/1859 senesinde erkân-ı harbiye mülazımı (teğmen) olan Hüseyin Tevfik,¹⁸ 1276/1860'ta ise erkân-ı harbiye yüzbaşısı olarak mektepten mezun olmuştur.¹⁹

Öğretmenlik Yılları

1279/1863 yılında kolağası olan Hüseyin Tevfik, 1860lı yıllarda Mekteb-i Harbiye'de cebir muallimliği ve erkân-ı harbiye sınıflarında ise muallim muavinliği yapmıştır.²⁰ Haftada iki gün de Kasımpaşa Mekteb-i Rüştiyesi'nde Fenn-i hesap dersleri vermiştir. Bir süre sonra, yaklaşık iki seneliğine Paris'e gönderilen Hüseyin Tevfik, Paris dönüşünde Mekteb-i İdadi'de ulum-ı riyaziye (matematik) ve Mekteb-i Fünun-ı Harbiye'de hikmet-i tabiiye (fizik) öğretmenliği yapmıştır. 1283/1867'de ise Darülfünun'da hesap (aritmetik) ve heyet (astronomi) derslerine girmiştir.²¹ *Darülfünun Tarihçesine Giriş*²² adlı çalışmada da Hüseyin Tevfik'in Darülfünun'da görev yaptığı bilgisini görmekteyiz. Ancak burada verilen tarihler *Sicill-i Ahval*'deki 1283/1867 tarihinden daha ileridir ve muhtemelen bu sonuncu tarihler daha sağlıklıdır. Maarif Nazırı Safvet Paşa (1814-1883), 1286/1869 yılında Darülfünun'da okutulacak dersleri ve hocaları gösteren bir tezkere hazırlamıştır. Tezkereye göre, Erkân-ı Harb Kaymakamı Tevfik Bey, riyaziye (matematik), hikmet (fizik) ve

¹⁵ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa Merhum," 679; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 18.

¹⁶ Mehmed Esad, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun: İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihçesi*, haz. Sadık Erdem (İstanbul, İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, 1986), 51; Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004), 8-9.

¹⁷ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa Merhum," 679; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 18.

¹⁸ BOA, DH.SAİDd. 1/574; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 22.

¹⁹ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa Merhum," 679; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 22; Mehmed Esad, *Mirat-ı Mektebi Harbiye* (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye, 1310), 284-285.

²⁰ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa Merhum," 677; Çeçen (yay.haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 18.

²¹ BOA, DH.SAİDd. 1/574; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 22.

²² Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş," *Bellefen* 54, 210 (Ağustos 1990), 724.

heyet-i cedide (yeni astronomi) derslerini verecektir.²³ 1287/1870 ve 1288/1871 tarihli Devlet Salnamelerinde de, Hüseyin Tevfik'in Darülfünun'da matematik, fizik ve astronomi dersleri verdiği bilgisi bulunmaktadır.²⁴ Bazı Darülfünun dersleri, derslere katılmayan kimselerin de yararlanması amacıyla 1288/1871 senesinde *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır.²⁵ Yayımlanan bu dersler arasında Hüseyin Tevfik tarafından verilen astronomi dersi de bulunmaktadır.²⁶ Bu astronomi derslerinde anlatılan konuların içeriği aşağıdaki gibidir:²⁷

Ufuk, Dünya'nın şekli, gökyüzünü maviliği, atmosfer, havanın rengi, Güneş'in hareketleri, gökyüzü olaylarının tanımı, yıldızların hareketleri, yönler, öğle vakti, Daire, Açık, Küre, Dünya'nın kutup noktaları, teleskop, Kutup Yıldızı, kuyruklu yıldız ve burçlar, gezegenler, Ay hareketleri, enlemler, Dünya'nın yuvarlaklığı (ispatı, tarihsel gelişimi), hidrostatik, yerçekimi kuvveti, Ekvator, boylam, bir yerin matematik konumu, kutup daireleri, meridyenler ve bunların ölçülmesi, elips, Dünya'nın büyüklüğü ve basıklığı, Kopernik ve Galilei'nin hayatından kesitler, merkez kuvvet ve merkezkaç kuvveti, zaman ölçme.

Mekteb-i Harbiye'nin öğretim kadrosunu ve harbiye sınıflarında okutulan dersleri inceleyen bir çalışmada ise Hüseyin Tevfik'in 1280/1863-64'te Fenn-i makine (mekanik) ve İlm-i hikmet/Hikmet-i tabiiye (fizik); 1285/1868-69'da Fenn-i makine, 1286/1869-70'te Fenn-i makine; 1287/1870-71'de Fenn-i makine ve Ulum-ı aliye; 1288/1871-72'de Fenn-i makine ve son olarak 1289/1872-73'te ise Ulum-ı riyaziye (matematik) muallimliklerinde bulunduğu görülmektedir.²⁸

Hüseyin Tevfik, Mekteb-i Harbiye'de yukarıdakilerden başka Cebr-i âlâ (yüksek cebir), Hendese-i tahliliye (analitik geometri), Hesab-ı tefazuli ve temami (diferansiyel ve integral hesap), Mihanik (mekanik) ve Heyet (astronomi) derslerini de vermiştir.²⁹ Bunun yanında 1283/1867 tarihinde Simkeşhane'de esnaf çıraklarına, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye faaliyetleri çerçevesinde hesap (aritmetik) anlatmıştır.³⁰ Hüseyin Tevfik'in, Yusuf Ziya [Bey] (1826-1882) ve Ahmet Muhtar [Paşa] (1839-1919) ile birlikte kurdukları bu cemiyet, daha sonra Darüşşafaka'ya dönüşerek varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.

²³ İhsanoğlu, "Darülfünun," 723.

²⁴ İhsanoğlu, "Darülfünun," 724, 731.

²⁵ Yılmaz İnci, "Tanzimat Döneminde Darülfünun (1846-1873)" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1997), 100.

²⁶ İnci, "Tanzimat Döneminde," 102-103; *Takvim-i Vekayi*, 12 Safer 1288 (3 Mayıs 1871), 2; *Takvim-i Vekayi*, 24 Safer 1288 (15 Mayıs 1871), 2-3; *Takvim-i Vekayi*, 8 Rebiülahir 1288 (27 Haziran 1871), 2.

²⁷ İnci, "Tanzimat Döneminde," 101.

²⁸ Gülşah Eser, "Mekteb-i Harbiye'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005), 94, 97, 107, 121, 122.

²⁹ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa Merhum," 679; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 18.

³⁰ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa," 694; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 32.

Fransa Yılları

Sicill-i Ahval'e göre Hüseyin Tevfik, 1279/1863 senesinde kolağalığı rütbesini aldıktan bir süre sonra askeri атаşe olarak Paris'e gönderilmiştir. Bu görevinin yanı sıra, Paris'te bulunan Mekteb-i Osmani'de müdür yardımcılığı da yapmıştır. Yaklaşık iki sene süren bu görevlerinin ardından İstanbul'a dönmüştür.³² Salih Zeki, Hüseyin Tevfik'in Paris'teki görevine Hüseyin Avni Paşa (1819-1876) sayesinde gönderildiğini aktarmaktadır. Hüseyin Avni Paşa Seraskerlik makamına atanınca Hüseyin Tevfik'i çağırılmış ve kendisini balistik ve tüfek imalatı üzerine araştırmada bulunmak üzere Paris'e göndereceğini ve ayrıca Paris'teki Mekteb-i Osmani'de müdür yardımcısı olacağını söylemiştir.³³ Hüseyin Tevfik, Paris'te bulunduğu sırada, yukarıda bahsedilen görevleri dışında matematikle de ilgilenmiştir. Salih Zeki bunu şu sözlerle anlatmaktadır:³⁴

Adeta okuduğu ve okuttuğu riyaziyatı, darülfünununda [Sorbonne Üniversitesi] ve Collège de France'da o zamanın meşahir-i müderrisini ağızından tekrar iktibas eylemiştir. Filhakika Paşa, Paris'te bulunduğu birkaç sene zarfında pek büyük bir faaliyet göstermiş ve riyaziyattan cidden tebahhur eylemiştir.

Hüseyin Tevfik, Fransa'dan döndükten sonra, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin kuruluşunda rol almıştır.³⁶ Cemiyet'in 1281'de kurulduğu göz önünde bulundurulursa³⁷ Hüseyin Tevfik'in Paris'te 1280/1863-1281/1864 yılları civarında kaldığını söylemek mümkün olacaktır.³⁸

Aslına bakılırsa Hüseyin Tevfik'in Fransa ile ilişkisi bu iki yıllık süreçten daha önce başlamıştır. Fransa'da yayımlanan süreli bir matematik dergisini [*Nouvelles Annales de Mathématiques*] takip ettiği anlaşılan Hüseyin Tevfik, dergide sorulan üç soruya çözüm göndermiş ve bu çözümler derginin 1860, 1861

³² BOA, DH.SAİDd. 1/574; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 22; Şişman, *Osmanlı Öğrencileri*, 33; Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa Merhum," 681; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 22. Mekteb-i Osmani üzerine bir çalışma için bkz. Mehtap Ay, "Paris Mekteb-i Osmani'si'nin Kuruluş, Amaç ve İşlevi" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007). Hüseyin Tevfik Paşa'nın Paris'teki göreviyle ilgili *Sicill-i Ahval* harici bir belge maalesef bulunamamıştır.

³³ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa Merhum," 680-681; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 18. Salih Zeki, Hüseyin Avni Paşa'nın serasker olduğunu söylemektedir. Fakat Hüseyin Tevfik'in Fransa'ya gönderildiği süreçte Hüseyin Avni Paşa Serasker Kaymakamı (vekili) olarak görev yapmış olmalıdır. Hüseyin Avni Paşa'nın serasker kaymakamı olduğu yıllar 1863-1866 arasında olup kendisi ilk kez 1869 yılında Serasker olmuştur, 1869 tarihi ise *Sicill-i Ahval*'deki bilgilere göre doğru gözükmemektedir. Bkz. Meltem Valandova, "Hüseyin Avni Paşa" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 6.

³⁴ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa Merhum," 681.

³⁶ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa," 694; Mehmed İzzet, v.d., *Darıüşşafaka - Türkiye'de İlk Halk Mektebi* (İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1927), 3; Çeçen (yay.haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 32.

³⁷ *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi* (İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, 1332), 8.

³⁸ Hüseyin Tevfik'in görevleriyle ilgili bazı tarihleri kesinleştirmek henüz mümkün olmamıştır. Bunlardan biri de Paris'e ilk olarak gidiş ve görevinin ardından İstanbul'a dönüş tarihleridir. Bu konuyla ilgili arşiv belgeleri bulunduğu takdirde daha kesin tarihler vermek mümkün olacaktır.

ve 1862 yıllarına ait ciltlerinde yayımlanmıştır.³⁹ Bu süreli yayını yakından takip ettiği anlaşılan Hüseyin Tevfik, dergideki yazıların bir kısmını daha sonra tercüme ederek *Mebahis-i İlmiye* dergisinde yayımlamıştır. Paşa'nın vefatından sonra, kütüphanesinde bulunan *Nouvelles Annales de Mathématiques*'in elli dokuz ciltten oluşan takımı Darülfünun Kütüphanesi'ne geçmiştir.⁴⁰

Salih Zeki, Hüseyin Tevfik'in 1874'te mirlivalığa yükseltildikten sonra silahlar meselesiyle ilgili Amerika'ya dönerken Paris'te bir süre kaldığını ve İstanbul'daki bazı hocalara buradan aldığı kitapları gönderdiğini yazmaktadır.⁴¹ Hüseyin Tevfik, 1887 yılında Fransa Matematik Cemiyeti'ne üye olmuştur.⁴²

Matematiğin yanında okumaya da oldukça meraklı olan Hüseyin Tevfik'in kütüphanesinde meşhur Fransız yazar ve düşünür Voltaire'in (1694-1778) eserleri de bulunmaktaydı. Kendisi bu eserleri Hüseyin Rahmi Gürpınar'a (1864-1944) hediye etmiş, ancak çıkan bir yangında Hüseyin Rahmi doksan iki ciltlik bu külliyyatı kaybetmiştir.⁴³ Hüseyin Tevfik'in Voltaire'in düşüncelerinden oldukça etkilendiği, *Mebahis-i İlmiye*'de yayımlanmış "Mahsusat ve Gayr-i Mahsusat" adlı makalesinde de görülmektedir.⁴⁴ 1850 ve sonrasında Osmanlı düşünce hayatında kabul görmeye başlayan Voltaire'in, Osmanlı aydınları tarafından tanınmasında katkıları olan isimlerden bazıları Sahak Abro (1825-1900), Münif Paşa (1830-1910), Edhem Pertev Paşa (1824-1872), Beşir Fuad (1852-1887), Ahmed Mithat Efendi (1844-1912), Abdullah Cevdet (1869-1932) ve Namık Kemal'dir (1840-1888).⁴⁵ Voltaire'in Osmanlı düşünce hayatında kabul görmesi ile ilgili şu tespit önemlidir:⁴⁶

Çünkü Voltaire, felsefe eseri yazmamış, edebiyat eseri yazmıştır. Felsefe eğitimi görmemiş Osmanlı aydınları, edebiyat eseri içindeki felsefeyi daha kolay

³⁹ *Nouvelles Annales de Mathématiques: Journal des candidats aux écoles polytechnique et normale*, Paris, série 1, tome 18 (1860), 158-160; série 1, tome 20 (1861), 447-449; série 2, tome 21 (1862), 317-318.

⁴⁰ Bu ciltlerin Darülfünun Kütüphanesine geçişiyle ilgili belge için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT.), 889/17, 17 Şevval 1323 (15 Aralık 1905). *Nouvelles Annales de Mathématiques*'in künyesini İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nin katalogunda bulmamız üzerine incelemek için adı geçen kütüphaneye müracaat ettik. Ancak tarafımıza, katalogda bir yanlışlık (!) olduğu ve adı geçen yayının kütüphanede bulunmadığı bilgisi verildi.

⁴¹ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa," 704; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 38.

⁴² Tezer, "Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa," 4; *Bulletin de la Société Mathématique de France* 17 (1889): 11, erişim 14 Aralık 2018, http://www.numdam.org/article/BSMF_1888__16__5_0.pdf.

⁴³ Tezer, "Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa," 12; Fevziye Abdullah Tansel, "Hüseyin Rahmi," *İslâm Ansiklopedisi*, c.5 (Millî Eğitim Basımevi, 1964), 655.

⁴⁴ Vidinli Tevfik, "Mahsusat ve Gayr-i Mahsusat," *Mebahis-i İlmiye* 2, 3 (Rebiülevvel 1285): 81-85.

⁴⁵ Ömer Aydın, "Voltaire'in Din Anlayışı ve Türk Düşünce Dünyası Üzerindeki Etkileri," (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2006), 63.

⁴⁶ Aydın, "Voltaire'in Din Anlayışı," 62.

yakaladıkları için, Voltaire öncelikle ve daha geniş bir yelpazede tanınmış ve ülkeye girmiştir.

Sonuç olarak Fransız bilimi ve kültürünün, Hüseyin Tevfik'in hayatında önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu, askeri okul yıllarından başlayarak Fransız matematik dergilerini takip etmek, Paris'te askeri ataşe ve Mekteb-i Osmanî'de müdür yardımcısı olarak bulunmak, Fransa Matematik Cemiyeti'ne üye olmak ve Fransızca yazılmış edebi eserleri okumak gibi yollarla gerçekleşmiştir.

Amerika Yılları

Amerika'dan Alınacak Silahlar İçin Rhode Island'a Gönderilmesi

Amerika'da bulunan Providence Tool şirketiyle silah alımı kontratı yapmış olan Osmanlı Devleti, silahların üretim sürecini denetlemek için Hüseyin Tevfik'in idaresindeki bir ekibi 1289/1872 senesinde Amerika'ya göndermiştir.⁴⁷ Hüseyin Tevfik'in görevi, satın alınacak tüfeklerin imalatına nezaret etmek ve teslim şartlarına uyup uymadıklarını kontrol etmektir.⁴⁸ Hüseyin Tevfik'in, Mekteb-i Harbiye kökenli olması, Paris'te askeri ataşe olarak bulunduğu dönemde silahlarla ilgilenmesi⁴⁹ ve ardından 1289/1872'de miralaylık rütbesine terfi ederek Tophane-i Amire Muayene Komisyonu üyeliğine atanmasının,⁵⁰ bu göreve getirilmesinde etkili olduğu düşünülmektedir. İngilizce öğrenebilmesi için silahların üretim tarihinden beş-altı ay önce Amerika'ya gönderilmiştir.⁵¹ Silahları hem Amerikan hem de Osmanlı heyeti denetlemiştir. Hüseyin Tevfik, bu görevinde oldukça titiz ve devletin menfaatini gözetir bir tarzda çalışmaya gayret etmiş ve Amerikalı denetçilerin fabrika yöneticileriyle anlaşarak silahların üretimine gereken önemi vermeme ihtimaline karşı çok dikkatli olmuştur.⁵² Bunun yanında, silah teknolojisinde meydana gelen yenilikleri İstanbul'a

47 Ali İhsan Gencer, Ali Fuat Örenç, Metin Ünver, *Türk Amerikan Silah Ticareti Tarihi* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008), 66; Osmanlı ile Amerika arasındaki silah ticaretinin başlangıcı Hüseyin Tevfik'ten daha öncedir. 1869 senesinde Amerika'dan *Enfield* ve *Springfield* tüfekleri alındığına dair arşiv belgeleri bulunmaktadır: Ayrıntılı bilgi için bkz. Oral Sander ve Kurthan Fişek, *Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)* (İstanbul: Çağdaş, 1977); Osmanlı Devleti ile Amerika arasındaki ticari ilişkilerin resmi bir zemine oturması ise 1830'da iki devlet arasında imzalanan ticaret antlaşmasına dayanmaktadır: Ayrıntılı bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Münasebetlere Ait Arşiv Vesikaları," *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)* 5, 8 (1967): 287-301.

48 BOA, DH.SAİDd. 1/574; Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa," 701; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 36.

49 Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa Merhum," 680-681; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 18.

50 BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.) 825/66461, 6 Rebiülahir 1298 (8 Mart 1881); BOA, DH.SAİDd. 1/574; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 23.

51 Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa," 701.

52 Gencer, Örenç ve Ünver, *Türk Amerikan Silah Ticareti*, 93.

bildirmiştir.⁵³ Sahip olduğu birikim sayesinde, Amerika'dan silah ve mühimmat alımı için verilen kararların teknik altyapısını sağlayan bir konuma yükselmiştir.⁵⁴

Providence Tool şirketiyle toplamda altı yüz bin Martini-Henry tüfeği alımı için 1872'de kontrat yapılmıştır.⁵⁵ Bu tüfeklerin yaklaşık beş yüz elli bin tanesi 1883 Mayıs'ına kadar parça parça Osmanlı yetkililerine teslim edilir. Bunların bir kısmı çeşitli ordulara dağıtılırken, bir kısmı da Tophane ambarlarında saklanmıştır.⁵⁶ Kontrat tarihinin bitmesine rağmen henüz teslimi yapılmayan yaklaşık elli bin tüfek ise uzun yıllar devam edecek mahkeme sürecinin başlangıcını oluşturmuştur.⁵⁷

Hüseyin Tevfik, Amerika'da iken 1291/1874 senesinde mirliva rütbesine yükseltilmiş,⁵⁸ ardından kısa bir süreliğine İstanbul'a gelmiş ve birkaç ay sonra yeniden Amerika'ya dönmüştür.⁵⁹ Hüseyin Tevfik, Amerika'da bulunduğu süre içerisinde matematikle ilgilenmeyi ihmal etmemiştir. *Linear Algebra* adlı eserini Amerika'da yazmaya başlamıştır.

Amerika'da kaldığı süre boyunca şehrin ileri gelenleriyle de iyi ilişkiler kurmuş olan Hüseyin Tevfik,⁶⁰ 5 Şubat 1878 tarihinde Rhode Island Tarih Cemiyeti'nde "A Few Facts on Mohammedanism" isimli bir tebliğ sunmuş⁶¹ ve ardından, 2 Nisan 1878'de adı geçen cemiyete üye seçilmiştir.⁶² Cemiyet yetkilileri, arşivlerinde bulundurmak üzere tebliğin bir kopyasını Hüseyin Tevfik'ten istemişlerdir.⁶³

Hüseyin Tevfik, Amerika'da bulunduğu sırada, 1295/1878'de ferikliğe yükseltilmiş ve ardından Şaban 1295/Ağustos 1878'de Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Nezareti'ne atanmıştır.⁶⁴ Henüz silahlar meselesi ile ilgili görevi

53 Aynı yer.

54 Aynı yer, 94.

55 Aynı yer, 104

56 Aynı yer.

57 Aynı yer.

58 BOA, DH.SAİDd. 1/574.

59 Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa," 704; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 38.

60 William O. Achtermeier, "The Turkish Connection: The Saga of the Peabody-Martini Rifle," *Man at Arms Magazine* 1, 2 (March/April 1979), 12-21, erişim 9 Haziran 2013, <http://www.militaryrifles.com/turkey/PeabodyStory/PeabodyStory.htm>; Hüseyin Tevfik'in Rhode Island'da bulunduğu dönemle ilgili detaylar için bkz. Varoujan Karentz, *Mitchnapert (the Citadel): A History of Armenians in Rhode Island* (New York, Lincoln, Shanghai: iUniverse, 2004), 25-27.

61 *Proceedings of the Rhode Island Historical Society 1878-79* (Providence: Providence Press, 1879), 14-15.

62 Aynı yer, 7.

63 Aynı yer, 15.

64 BOA, DH.SAİDd. 1/574; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 23.

bitmediğinden bir süre daha Amerika'da kalmış, bu süre içerisinde Mühendishane nazırlığını vekâleten Hacı Hüseyin Paşa (?-1911)⁶⁵ yürütmüştür.⁶⁶

Hüseyin Tevfik'in İstanbul'a dönüşü ile ilgili Amerika'da yayımlanmış iki gazete haberi bulunmaktadır. 30 Ağustos 1878 tarihli *Burlington* gazetesi, Hüseyin Tevfik'in yeni bir görev sebebiyle İstanbul'a döneceğini yazmaktadır.⁶⁷ Ağustos 1879'da yayımlanan *The Daily Record Union* gazetesinde ise Hüseyin Tevfik'in yedi yıldan beri silahlar meselesi ile ilgili olarak, büyük bölümü Rhode Island'da olmak üzere, Amerika'da bulunduğu ve artık görevi sona erdiği için ülkesine dönmekte olduğu; ayrıca kendisinin, yayımlanmak üzere lineer cebir üzerine bir eser hazırladığı, bu kitabın yüksek matematik öğrencileri tarafından takdir edileceği belirtilmektedir.⁶⁸

Washington'da Orta Elçilik

Hüseyin Tevfik'in Amerika'da bulunduğu ikinci dönem, 1300/1883'te Orta Elçi olarak Washington'a gönderilmesiyle başlar.⁶⁹ 1 Mayıs 1883 tarihli *New York Times* gazetesinde kendisinin Cunard Line Şirketi'ne ait *Servia* adlı gemiyle Amerika'ya geldiği bilgisi verilmektedir.⁷⁰ Hüseyin Tevfik, Amerika'ya vardikten sonra İstanbul'a gönderdiği raporuna göre, 11 Nisan 1883'te Amerika'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır. Marsilya, Paris ve Londra'ya uğradığını fakat bu şehirlerde kalarak vakit kaybetmediğini belirten Hüseyin Tevfik, hava koşullarının da uygun olması sayesinde 30 Nisan 1883'te New York'a ulaşmıştır. Silahlar meselesiyle ilgili bazı sorunları halletmek üzere bir hafta kadar New York'ta kaldıktan sonra Washington'a geçmiş ve Beyaz Saray'da Amerikan Başkanı Chester A. Arthur (başkanlığı 1881-1885) tarafından kabul edilmiştir. Orta Elçilik görevine başlayan Hüseyin Tevfik, yaklaşık yirmi gün kalmak üzere Washington'dan New York'a geri dönmüştür.⁷¹ Hüseyin Tevfik'in New York'a dönmesinin esas sebebi, uzun bir süreden beri devam

⁶⁵ Hacı Hüseyin Rıfı Paşa (Topçu Dairesi Reisi), 1263/1846 senesinde eğitim için Viyana'ya gönderilen askeri öğrencilerdendir, bkz. Çağatay Uluçay ve Enver Karatekin, *Yüksek Mühendis Okulu* (İstanbul: İTÜ Makine Fakültesi, 1958), 98.

⁶⁶ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa," 706; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 39.

⁶⁷ *The Burlington Weekly Free Press*, August 30 1878, 3, erişim 10 Haziran 2013, <http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn86072143/1878-08-30/ed-1/seq-3/>.

⁶⁸ *Sacramento Daily Record-Union*, 6 September 1879, 6, erişim 10 Haziran 2013, <https://cdnc.ucr.edu/?a=d&d=SDU18790906&e=-----en-20--1--txt-txIN-----1>.

⁶⁹ BOA, DH.SAİDd. 1/574; BOA, İrade Hariciye (İ.HR.) 289/18119, 16 Cemaziyelevvel 1300 (25 Mart 1883); Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 23. ABD ile ilişkiler o dönemde henüz orta elçilik seviyesinde yürütülmekteydi.

⁷⁰ *The New York Times*, May 1, 1883, erişim 10 Haziran 2013, <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1883/05/01/102817013.pdf>.

⁷¹ BOA, Yıldız Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.), 3/57, 16 Recep 1300 (23 Mayıs 1883).

etmekte olan silahlar meselesidir. New York'a gitmesi ile ilgili olarak Hüseyin Tevfik 23 Mayıs 1883 tarihli raporunda şöyle yazmaktadır:⁷²

Burada fişenk ve tüfenk işleriyle iştiğal etmekte bulunduğum gibi bir taraftan Sefaret-i Seniyye'ce bazı işler ile ve diğer taraftan dahi ihsan ve inayet buyurulmuş olan talimat ve muhtıra-i hususiyelerde münderic olan mevaddı nazar-ı ihtimam ve mütalaaya alarak buna dair tahkikat ile iştiğal etmekteyim.

Belgenin devamında Hüseyin Tevfik, emlak-ı hümayun [padişaha ait emlak] içinde açılacak bir kâğıt fabrikası için konu hakkında bilgili bazı kişilerle görüşmeler yaptığını, filinta, palaska ve torpil alımı ile ilgili çalıştığını fakat henüz torpillere dair tam bir bilgiye sahip olmadığını bildirmektedir. Sipariş edilmiş olan filinta ve palaska örnekleri ile tütünü hızlı bir şekilde İstanbul'a gönderecektir. Belgeden, Hüseyin Tevfik'in Amerika'daki gazetelerde çıkan ve gerçeği yansıtmayan bazı haberlerden rahatsızlık duyduğu anlaşılmaktadır. Hüseyin Tevfik'in bu konu hakkındaki düşünceleri şöyledir:⁷³

Amerika'da en müşkül görünen husus, matbuatın Memalik-i Şahane'de bulunan muhbirlerden aldıkları havadisat-ı kazibenin [yalan haberler] tezkibi maddesi olup, çünkü bu muhbirlerle külliyetli maaşın verildiğinden, onlardan gelen ve bura halkının tabına muvafık bulunan havadisat-ı kazibeyi neşr ile onlara verilen masarifin çıkarılmasına gayret olunmaktadır. Ve bura gazetecilerinin muhbirlerinden alıp neşr ettikleri bir maddenin aleyhinde onlardan hakikat-i hali mübeyyin varaka gönderilecek olsa, neşr etmeleri memul olmayıp fakat filan gün muhbirinizden alıp neşr etmiş olduğunuz maddenin karin-i sıhhat olmadığını neşr ediniz ve bu hangi gazeteciye müracaat olunsa cevab-ı redd alınacağı muhakkaktır. Gerçi neşr olunmuş bir bendi mücerred tezkib tarzında olmayarak Saltanat ve Hükümet-i Seniyye-i Padişahi'nin lehinde bazı mevadd neşr edilmek mümkün görünüp fakat bu da ya burada kalemiyle teayyüş eden bazı kimseler var, gazete muharrirlerinden bazılarıyla münasebet kesb edip bunları ara sıra davet etmek ve hediye ile mahcup etmek ve herhalde âlâ İngilizce inşası olan bir kimseyi geçindirmek vesait-i nakdiyesine müracaat ile husul-pezir olmak ihtimali vardır.

Hüseyin Tevfik, Amerika'da Orta Elçi olarak bulunduğu süre içerisinde de matematik çalışmalarına devam etmiştir.⁷⁴ Kendisinin Amerika'da Harvard College'da matematik profesörü olan J. M. Peirce (1834-1906) dışında herhangi bir matematikçi ile irtibat kurup kurmadığı ve ne gibi çalışmalar yaptığı henüz belirlenememiştir. Harvard Üniversitesi kütüphanesinde Hüseyin Tevfik'in *Linear Algebra* adlı eseri bulunmaktadır. Kitabın içerisinde Hüseyin Tevfik tarafından Harvard College kütüphanesinde görevli Justin Winsor'a (1831-1897) yazılmış 5 Şubat 1885 tarihli bir not bulunmakta ve notta Hüseyin Tevfik'in, Harvard College'de matematik profesörü olan J. M. Peirce'in isteği üzerine

⁷² Aynı yer.

⁷³ Aynı yer.

⁷⁴ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa," 705; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 38.

Linear Algebra adlı kitabının bir kopyasını kendisine gönderdiği belirtilmektedir.⁷⁵ Bu nottan Hüseyin Tevfik'in Orta Elçilik görevi için Amerika'ya giderken yanına 1882 senesinde İstanbul'da bastırılmış olduğu kitabının nüshalarından almış olduğu anlaşılmaktadır.

Elçilik görevi için İstanbul'dan ayrılırken kitaplarının büyük bir kısmını Salih Zeki aracılığıyla Darüşşafaka Kütüphanesi'ne gönderen Hüseyin Tevfik, Amerika'da bulunduğu sırada, İstanbul'daki kütüphanesinden daha zengin bir kitap koleksiyonu oluşturmuştur.⁷⁶

1304/1886'ya kadar Orta Elçilik görevini sürdüren Hüseyin Tevfik, aynı senenin Safer/Kasım ayında Ticaret Nezareti'ne tayin olmuş ve kısa bir süre sonra Amerika'dan ayrılarak İstanbul'a dönmüştür.⁷⁷

Hüseyin Tevfik'in İstanbul'a döndükten sonra Amerika ile ilişki içerisinde olup olmadığını henüz belirleyemedik. Ancak, 15 Ekim 1887 tarihli *Los Angeles Herald* gazetesinde bulduğumuz ilginç bir haber, kendisinin bilmediğimiz bir yönünü ortaya koymaktadır. Haberin girişinde, yakın bir zamana kadar Osmanlı Devleti'nin Amerika'daki temsilcisi olan Hüseyin Tevfik'in geleneksel "*unspeakable Turk*" [konuşmaya değmez Türk?] çerçevesinin dışında kaldığı ve fıkra anlatmayı çok sevdiği yazmaktadır. Ardından da anlatmayı sevdiği bir fıkrasına yer verilmektedir. Fıkra, çok eşlilik ve tek eşliliğin bir karşılaştırmasını yapar niteliktedir. Hüseyin Tevfik'in tek eşlilikten yana olduğunun hissedildiği *A Pious Turk* [Dindar Türk] başlıklı bu fıkra, Ayasofya civarında yaşayan talihsiz bir Türk'ün, bu talihsizlikten kurtulmak için yaptıklarını konu edinir. Sabahın erken vaktinde, herkesten önce Ayasofya'ya gidilerek otuz altı rekât namaz kılındığında kötü talihten kurtulunacağı inancı Müslümanlar arasında yaygındır. Kahramanımız da bu yolu izleyecek ve işler yoluna girecektir. Ancak camiye her gidişinde, kendisinden daha önce gelmiş ve namaz kılmakta olan bir adama rastlar. En sonunda dayanamayarak adama işin sırrını sorar ve adam Türk'e, cevap vermek yerine kaç eşi olduğu sorusunu yöneltir. Tek eşi olan Türk, diğer adamın iki eşi olduğunu öğrenince, işin sırrının bu olduğunu zanneder ve hemen ikinci bir evlilik daha yapar. Bu şekilde iki eşinin yardımcılarıyla oldukça erken bir vakitte uyandıktan sonra hızlı bir şekilde hazırlanarak camiye koşar, ancak adam yine oradadır. Türk, adamın hâlâ kendisinden daha erken gelmesi karşısında

⁷⁵ Hussein Tefvik Pacha, *Linear Algebra* (Constantinople: Boyajiyian, 1882), erişim 10 Haziran 2013, <https://archive.org/stream/linearalgebra00tevfgoog#page/n15/mode/2up>.

⁷⁶ Salih Zeki, "Vidinli Tefvik Paşa," 708; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tefvik Paşa*, 41.

⁷⁷ BOA, Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES.) 35/12, 6 Safer 1304 (4 Kasım 1886).

oldukça şaşkındır. Adam, iki eşi olan biri için o saatte sığınacak en iyi yerin “cami” olduğunu söyler. Türk, olayı idrak eder ancak her şey için çok geçtir.⁷⁸

Türkiye'deki Resmi Görevleri

Hüseyin Tevfik'in, silahlar meselesi ile ilgili olarak Amerika'ya gitmeden önce 1289/1872'de miralaylık rütbesine terfi ederek Tophane-i Amire Muayene Komisyonu üyeliğine getirildiğini kendisinin Amerika'da geçirdiği yılları anlattığımız bölümde belirtmiştik.⁸⁰ 1291/1874'te Amerika'da bulunduğu sırada mirliva,⁸¹ 1295/1878'de de yine henüz Amerika'da iken ferik rütbesine terfi etmiş⁸² ve aynı sene içinde Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Nezareti'ne getirilmişti.⁸³ Bu göreve tayin olduğunda henüz Amerika'da bulunduğundan yerine Hacı Hüseyin Paşa (?-1911) vekâlet etmişti.⁸⁴ 1878'de İstanbul'a dönen Hüseyin Tevfik, Mühendishane'deki nezaret görevini Hacı Hüseyin Paşa'dan devralmıştır. 1297/1880'de Tophane-i Amire Meclisi Riyaseti'ne getirilmiş ve ek olarak da Umur-ı Nafia Komisyonu'nda üye olarak bulunmuştur.⁸⁵ 1298/1880'de Maliye Nezareti'ne tayin edilmiş⁸⁶ ve 1298/1881'de bu görevinden alınmış⁸⁷ ise de, Umur-ı Nafia Komisyonu üyeliği devam etmiştir.⁸⁸ 1299/1882'de Tophane-i Amire Fabrikaları Müfettişliğine getirilmiş ve ardından 1300/1883'de Amerika'ya Orta Elçi olarak gönderilmiştir.⁸⁹ 1304/1886'da Amerika'daki görevinden ayrılmış ve hemen arkasından Teftiş-i Askeri Komisyonu üyeliğine getirilmiştir.⁹⁰

Hüseyin Tevfik, 1304/1887'de, Teftiş-i Askeri Komisyonu üyeliğine ek olarak, Mauser tüfeklerinin muayenesi için Almanya'ya giden komisyona

⁷⁸ “A Pious Turk: A Case in which Bigamy Proved an Incentive to Devotion,” *Los Angeles Daily Herald*, October 15, 1887, 8, erişim 10 Haziran 2013, <http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn85042460/1887-10-15/ed-1/seq-8/>; Hüseyin Tevfik'in tek eşlilikten yana olduğunun görüldüğü diğer bir metin için bkz. Hussein Tevfik, *A Lecture Giving A Few Facts on Mohammedanism* (Providence: The Providence Press Company, 1878), 11.

⁸⁰ BOA, İ. DH. 825/66461; BOA, DH.SAİDd. 1/574; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 23.

⁸¹ BOA, DH.SAİDd. 1/574; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 23.

⁸² Aynı yer.

⁸³ BOA, DH.SAİDd. 1574; BOA, İ.DH. 772/62875, 9 Şaban 1295 (8 Ağustos 1878); Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 23

⁸⁴ Salih Zeki, “Vidinli Tevfik Paşa”, 706; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 39.

⁸⁵ BOA, DH.SAİDd. 1/574; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 23.

⁸⁶ BOA, DH.SAİDd. 1/574; BOA, İ. DH., 825/66461; Çeçen (yay.haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 23.

⁸⁷ BOA, DH.SAİDd. 1/574; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 23.

⁸⁸ BOA, İ.DH. 833/67050, 16 Ramazan 1298 (12 Ağustos 1881); Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 23.

⁸⁹ BOA, DH.SAİDd. 1/574; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 23.

⁹⁰ Aynı yer.

başkanlık yapmıştır.⁹¹ Almanya’da iken silah teknolojisini yakından takip etmiş, yeni imal edilen namlu ile buna özel barut hakkında İstanbul’a bilgi vermiştir.⁹² Almanya’ya gidişi öncesinde, bir komisyonda, Von Der Goltz Paşa (1843-1916)⁹³ ile aralarında teknik nedenlerden ötürü bir tartışma yaşanmıştır. Küçük çaplı tüfekler yerine Martini-Henry tüfeklerinin alınması taraftarı olan Hüseyin Tevfik Paşa’nın bu arzusu gerçekleşmemiş, II. Abdülhamid, Mauser silahlarının alınmasını istemiştir.⁹⁴

İki sene Almanya’da görev yapan Hüseyin Tevfik, 1306/1889’da bu görevinden ayrılmıştır.⁹⁵ Salih Zeki bu durumu, Hüseyin Tevfik’in görevindeki ciddiyet ve istikametinin fabrikatörlerin işine gelmemesine bağlamakta ve istemeyerek de olsa memuriyetten ayrıldığını söylemektedir. Bunun ardından Roma Sefaretine tayin olunan Hüseyin Tevfik, özür bildirerek bu memuriyeti kabul etmemiştir.⁹⁶

1308/1891 tarihli bir arşiv belgesinde ise Teftiş-i Askeri Komisyonu üyesi Hüseyin Tevfik’in başkanlığında toplanması istenen bir komisyonun, ülkede baş gösteren bozuk para sıkıntısına yabancıların müdahalesine meydan vermeyecek bir şekilde, çözüm bulmaya çalıştığı görülmektedir.⁹⁷ Tevfik Paşa’nın Teftiş-i Askeri Komisyonu üyeliği 1901’deki vefatına kadar devam etmiştir.⁹⁸

1309/1891’de Ticaret ve Nafia Nezareti’ne tayin edilmiş ve 1313/1895’e kadar bu görevde kalmıştır.⁹⁹ 1314/1896’da Divan-ı Muhasebat Riyaseti’ne¹⁰⁰ ve ardından 1315/1897’de ikinci defa Maliye Nezareti’ne getirilmiştir.¹⁰¹ Bu görevinde iken bir süre Rüşumat Emaneti’ne vekâlet etmiştir.¹⁰² Maliye Nazırlığı

⁹¹ BOA, DH.SAİDd. 1/574; BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.) 25/77, 21 Cemaziyelahir 1304 (17 Mart 1887); Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 23.

⁹² BOA, Yıldız Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.) 43/26, 18 Rebiülevvel 1305 (4 Aralık 1887).

⁹³ 1883’te Osmanlı Ordusu’na katılan Goltz Paşa, ordunun yeniden yapılandırılması konusunda çalışmalar yapmıştır. 93 Rus harbi sonrasında ise orduda Alman silahlarının kullanılması için girişimlerde bulunmuş ve başarılı olmuştur. Bkz. Mehmet Beşirli, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları,” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2004), 121-139.

⁹⁴ Zeynep Güler, “Osmanlı Ordusunun Modernleşmesinde Von Der Goltz Paşa’nın Rolü” (Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2007), 184-85.

⁹⁵ BOA, DH.SAİDd. 1/574; Çeçen (yay.haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 23.

⁹⁶ Salih Zeki, “Vidinli Tevfik Paşa,” 709; Çeçen (yay.haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 41.

⁹⁷ BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 63/68, 11 Şaban 1308 (21 Mart 1891).

⁹⁸ BOA, Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB.) 27/126, 29 Safer 1319 (17 Haziran 1901).

⁹⁹ BOA, DH.SAİDd. 1/574; Çeçen (yay.haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 23-24.

¹⁰⁰ BOA, DH.SAİDd. 1/574; BOA, BEO 885/66367, 17 Recep 1314 (22 Aralık 1896); Çeçen (yay.haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*.

¹⁰¹ BOA, DH. SAİDd., 1/574; BOA, İ. DH., 1350/1315/Ca-07; Çeçen (yay.haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 24.

¹⁰² BOA, BEO 1046/78429, 4 Recep 1315 (29 Kasım 1897); BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.) 661/59, 20 Şevval 1314 (24 Mart 1897).

1316/1898'e kadar sürmüştür.¹⁰³ Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar (1838-1922) toplam 50 kişi -bazıları bir seferden daha fazla olmak üzere- maliye nazırı olarak görev yapmıştır.¹⁰⁴ Maliye nazırlarının kısa süreler sonunda değiştirilmesi dönemin mali sorunlarına bağlanmaktadır.¹⁰⁵ Mithat Cemal Kuntay'ın bir yazısında, Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem'in, Maliye Nezareti'ne getirildiği dönemde Hüseyin Tevfik'e babasının bir mektubunu götürdüğünü öğreniyoruz. Hüseyin Tevfik mektubu okuyunca şöyle demiştir:¹⁰⁶

Vay! Kemal de benim Maliye Nazırlığı'mı tebrik ediyor ha! Sen ona yaz: bir memlekette Vidinli Tevfik Maliye Nazırı olursa o memleket batır. Kimse bilmeseydi, Kemal bunu bilecek. Böylece yaz, emi? Bir memlekette Vidinli Tevfik Maliye Nazırı olursa o memleket batır!

Ali Ekrem, Hüseyin Tevfik'in sözlerini babasına yazdığı zaman, şu cevabı almıştır:¹⁰⁷

Tevfik Paşa'nın hakkı var, kendisi riyaziyede üstattır, fünün-u maliye ise bütün bütün başkadır, biz eşeklik ettik de kendisini tebrike kalkıştık.

Bu hatıra, Hüseyin Tevfik'in Maliye Nazırlığı görevinden duyduğu sıkıntıyı gözler önüne sermektedir. Muhtemelen bu göreve kendi rızasıyla değil padişahın zoruyla getirilmiştir.¹⁰⁸ Ahmet Cevdet Paşa'nın (1822-1895) maliye nazırlarının ehliyeti hakkında yaptığı eleştirilere dikkat ettiğimizde, Hüseyin Tevfik'in özeleştirisi daha iyi anlaşılmalıdır:¹⁰⁹

Maliye nazırında iki şey aranır: biri umûr-i maliyece malumat ashabından olmak ve diğeri iffet ve istikamet ashabından olmak (...) Lakin ehl-i finansiye deyu aranan maliye nazırı bizde yokdur zannederim. O fenn daha bizde vücuda gelmemişdir itikadındayım. Bizde umûr-i maliyece maharet, maliye hazinesinin kuyûd ve usûl ve furûna kesb-i malumat etmekden ibarettir.

1318/1900'da ise Hicaz Şimendiferi Komisyonu'nda¹¹⁰ ve rıhtımlarla ilgili komisyonda üye olarak bulunmuştur.¹¹¹ Hüseyin Tevfik'in cenaze törenine

¹⁰³ BOA, DH. SAİDd., 1/574; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 24.

¹⁰⁴ Abdüllatif Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922)," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, 1 (2003), 99.

¹⁰⁵ Abdüllatif Şener, *Osmanlı Vergi Sistemi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 26.

¹⁰⁶ Mithat Cemal Kuntay, "İki Öfke, Bir Cevap," *Ulus*, 5 Ocak 1947, 4.

¹⁰⁷ Kuntay, "İki Öfke," 4.

¹⁰⁸ Kuntay, "İki Öfke," 4. Hüseyin Tevfik'in Maliye Nazırlığı zamanındaki diğer hatıraları için bkz. Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli* 18 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009), 112-114.

¹⁰⁹ Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e," 100-101; Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid'in Pan-İslam Siyasetinde Cevdet Paşa'nın Tesiri," *Ahmed Cevdet Paşa'nın Vefatının Yüzüncü Yılına Armağan Sempozyumu 9-11 Haziran 1995* içinde (Ankara: Diyanet Vakfı, 1997), 123-141.

¹¹⁰ BOA, BEO 1511/113321, 5 Rebiülevvel 1318 (3 Temmuz 1900).

¹¹¹ BOA, BEO 1513/113420, 7 Rebiülevvel 1318 (5 Temmuz 1900).

katılan kişiler¹¹² arasında rastladığımız tek yabancı isim olan Anadolu Şimendifer Direktörü Mösyö Hügnen¹¹³ ile tanışıklığı, muhtemelen Hicaz Şimendifer Komisyonu'ndaki görevi dolayısıyladır.

Hüseyin Tevfik'in Orta Elçilik görevinden ayrılıp İstanbul'a dönmesi ve Almanya'ya gittikten sonra yine görevi bırakarak İstanbul'a geri gelmesi ve ardından yaklaşık iki-üç sene resmi bir görevde bulunmayışı dikkat çekicidir. Kendisinin bu yıllarıyla ilgili olarak, Süleyman Kani İrtem (1874-1945), *Akşam* gazetesindeki bir makalesinde, bir okuyucusundan gelen şu hatırayı nakletmektedir:¹¹⁴

Tevfik Paşa Washington'da elçi iken Hanri Martini tüfeklerini tesellüm ediyordu. Son taksitin tediyesinden evvel bu silah fabrikasının direktörü paşaya elli bin liralık bir çek getirir; bunun her tüfek için birer çeyreği hesabıyla komisyon olduğunu söyler. Paşa kabul etmediği bu komisyonun tüfek bedelinden indirilmesini ister. Direktör –hükümetle bu tüfeklerin pazarlığını banker A. N. tavassut etmişti. Tesellüm edene verilecek bu çeyrek lira dahil olmak üzere her tüfeğe beş lira bedel kararlaştırılmıştı. Bunu şimdi bedelden tenzil edecek olursa bundan sonra alacağımız siparişlerde komisyon cebimizden çıkar. Bu sebeple bedelden tenzili kabul edemem der.

Tevfik Paşa elli bin liralık çeki imza ile parayı gene hükümetin hesabından tenzil eder. Türk elçisinin bu istikameti ve ülüvvücenabı [doğruluğu ve yüce ahlakı] Amerikalı'yı hayrette bırakır. Tevfik Paşa bu meseleyi nasıl hallettiğini İstanbul'a bildirir. Takdir beklerken çok geçmeden azli haberini alır. İstanbul'a dönüşünde bu elli bin lira komisyonun yalnız on beş bin lirası kendisine kalacağını ve otuz beş bin lirasının da H... Paşa'ya¹¹⁵ aid olduğunu öğrenir. H... Paşa'nın kahrına uğrayarak uzun müddet mazul kalır. Zaruret ve sefalet çeker. Vereme tutulmuş biricik kızının vefatını da görerek son derecede yeis ve elem içinde kalır.

Salih Zeki'nin anlattıkları ve Hüseyin Tevfik'in kızının vefat ettiği tarih bu anı ile paralellik göstermektedir. Silah meselesinin çözülmesi konusunda yıllar boyu çabalamış, elçilik göreviyle Amerika'da devlet hizmetinde bulunmuş Hüseyin Tevfik'in, Almanya'daki görevinin ardından iki üç sene süresince resmi

¹¹² “Hüseyin Tevfik Paşa Merhum,” *İkdam*, 17 Haziran 1901, 1-2.

¹¹³ Doğum ve ölüm tarihlerini belirleyemediğimiz Mösyö Hügnen'e birinci rütbeden Nişan-i Osmani verilmiştir, bkz. BOA, İrade Taltifat (İ.TAL.) 102/48, 10 Rebiülevvel 1314 (19 Ağustos 1896).

¹¹⁴ Süleyman Kani İrtem, “Bağdad Hattının Siyasî, İktisadî Ehemmiyeti ve Uyandırdığı İhtilâflar,” *Akşam*, 19 Mayıs 1936, 8.

¹¹⁵ Burada aktarılan ve doğru olup olmadığını belirleme imkânına sahip olmadığımız bu alıntıda geçen ve Süleyman Kani İrtem'in “H... Paşa” olarak yazdığı ismin Hüseyin Avni Paşa olması mümkündür. Kendisinin rüşvet aldığı ile ilgili söylentiler olması (bkz. Musa Çadırcı, “Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi (30 fotokopi ile),” *Belgeler* 11, 15 (1986), 145-164) ve yine Süleyman Kani İrtem'in başka bir yerde kendisinden B... mutasarrıfı [Bursa mutasarrıfı?] olarak bahsetmesi bu ismin Hüseyin Avni Paşa olduğu kanaatini güçlendiriyor. Fakat eğer öyleyse, burada anlatılanlar Hüseyin Tevfik'in Orta Elçilik görevinden döndüğü dönemde değil, Amerika'ya ilk gittiği dönemde (1872-1878) gerçekleşmiş olmalıdır. Çünkü Hüseyin Avni Paşa 1876'da vefat etmiştir.

işlerden uzak kalmasıyla ilgili geçerli başka bir bilgi bulunmayışı, bu anlatılanların kısmen de olsa doğru olabileceği kanaatini uyandırmaktadır.

Hüseyin Tevfik Paşa ve Çevresi

Hüseyin Tevfik ve Salih Zeki

Hüseyin Tevfik Paşa'nın arkadaşları ve öğrencileri gibi yakınlarını oluşturanların kimler olduğu ve bu kişilerle nasıl bir ilişki içerisinde bulunduğu ile ilgili bilgi veren iki önemli kaynak bulunmaktadır. Bunlar Salih Zeki'nin "Vidinli Tevfik Paşa"¹¹⁶ ve Ebuzziya Tevfik'in "Kahvehaneler"¹¹⁷ başlıklı makaleleridir.

Salih Zeki'nin Hüseyin Tevfik ile ilk karşılaşması bir tren yolculuğu sırasında gerçekleşmiştir. Salih Zeki bu olayı şöyle anlatmaktadır:¹¹⁸

Bir Pazar günü yine Mekteb-i Bahriye'ye gitmek üzere Göztepe'den trene bindim. Elimde tabettirmeğe başladığım "Mebahis-i Elektrik" in ilk forması vardı.¹¹⁹ Bulduğum birinci mevki vagonunda benden başka kimse yoktu. Tren Fener istasyonuna gelmiş yolcular birer birer giriyorlardı. Bulduğum kompartımana ötedenberi şeref-i mülakatını (buluşma şerefini) arzu ettiğim zat gelmesin mi? Tren hareket eder etmez fırsatı ganimet addederek görüşmeğe bir vesile aradım. "Mebahis-i Elektrik" in (Elektrik Bahisleri) mukaddimesi ki sırf mihanike ait idi, muhavereye vesile oldu.

Müsaade buyurlarlarsa zâtı âlilerine bir şey sormak isterim.

Buyurunuz

Mihanikdeki enerji kelimesine mukabil ne demeli?

Bu sözü işidince nazarını bir kerre bana dikerek kendine mahsus bir tavır ile bakdı.

Bunun için ben bir kelime tasarladım. Fakat siz bir kelime bulabildiniz mi?

Ben kudret kelimesini münasip görüyorum, fakat...

Enerjiyi nasıl tarif ediyorsunuz?

Bir saha-i kuvvet dahilinde bulunan bir cismin bir iş yapabilmek hususunda haiz olduğu kabiliyet ki yapabileceği işin mecmu-u miktarı (toplam mikdarı) ile takdir olunur.

Bu tabire nerede tesadüf ettiniz?

Elektrik'in Nazariye-i Riyaziyesi'nde

İsminiz?

Sa.... demeğe vakit kalmadı.

¹¹⁶ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa," 682-709.

¹¹⁷ Ebuzziya Tevfik, "Kahvehaneler," *Mecmua-i Ebuzziya* (28 Muharrem 1330): 47-49; *Mecmua-i Ebuzziya* (5 Safer 1330): 65-66.

¹¹⁸ Salih Zeki, "Vidinli Tevfik Paşa," 684-685; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 26-27.

¹¹⁹ Buradaki tanışma hikayesi Salih Zeki'nin ilk evliliği (Vecihe Hanım ile) yıllarına rastlar. Kendisinin elektrikle ilgili kitabının basım tarihi (1912) Vidinli Tevfik Paşa ile ilk karşılaşmasından oldukça sonradır. Muhtemelen eserinin ilk formasını bastırılmış ancak eserin tamamının basılması o dönemde henüz mümkün olmamıştır.

Paris'den bana mektup yazan değil mi?

Evet.

Teşekkür ederim, aman görüşelim.

Bu ilk karşılaşmanın ardından Salih Zeki, Cuma ve Pazar günleri Hüseyin Tevfik'i ziyaret etmeye başlamış ve ikili bu ziyaretlerde matematik ağırlıklı olmak üzere, bilimsel konular üzerine sohbet etmişlerdir.¹²⁰ Bu sohbetlerde üzerine konuşulan ve tartışılan konulardan bazıları şunlardır:¹²¹ Kompleks sayılar, Kuaterniyonlar, Maxwell'in Elektromanyetik Alan Teorisi, Öklid dışı geometriler. Görüşmelerinde, Elektromanyetik Alan Teorisi'ni Salih Zeki, diğer konuları ise Hüseyin Tevfik anlatmıştır.

Salih Zeki hatıralarında, Hüseyin Tevfik'in Kompleks sayılar, Kuaterniyonlar ve Öklid dışı geometrileri anlatırken, konuların tarihsel gelişimi hakkında da oldukça ayrıntılı bilgiler verdiğini söylemektedir.¹²² Bu durum Salih Zeki'nin ileride yöneleceği bilim tarihi çalışmalarında Hüseyin Tevfik'in payı olduğunu düşünmemize neden olmaktadır. Ancak, Salih Zeki bir başka yerde kendisinin bilim tarihi çalışmalarına başlamasına astronomiye meraklı bir banka müdürü olan Mösyö Lemoine'in vesile olduğunu yazmakta¹²³ ve Hüseyin Tevfik ile yaptıkları sohbetlerden bahsetmemektedir.¹²⁴ M. Lemoine, Salih Zeki'ye Doğu'nun eski matematik ve astronomi eserleri üzerine araştırmalar yapmasını tavsiye etmiş, bu sayede bilim tarihine büyük bir katkıda bulunmuş olacağını belirtmiştir. Aslına bakılırsa Hüseyin Tevfik'in, Salih Zeki'ye anlattığı derslerde kullandığı yöntem göz önünde bulundurulduğunda (konuların tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi vermek, daha önce kimlerin bu konular üzerine çalıştığını, neler yapmış olduklarını anlatmak gibi), Hüseyin Tevfik'in de Salih Zeki'nin bilim tarihi ile ilgilenmesine katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür.

Salih Zeki hatıralarında, Hüseyin Tevfik'in evine başka kimlerin gelip gittiği veya Hüseyin Tevfik'in başkalarıyla da özel olarak ilgilenip ilgilenmediği hakkında bilgi vermemektedir.

Tevfik Paşa'nın Uzun Kahve'deki Çevresi

Tevfik Paşa'nın, Beyazıt'ta bulunan *Uzun Kahve*'de veya sahibinin adıyla da anılan Sarafim Kıraathanesi'nde geniş bir çevresinin olduğu anlaşılmaktadır.

¹²⁰ Salih Zeki ile Vidinli'nin Şehzadebaşı'ndaki konakta çalışmalarına bir şahit de Maliye Nazırlığı yapmış Ziya Paşa'dır, bkz. Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, 114.

¹²¹ Salih Zeki, "Hüseyin Tevfik Tevfik Paşa," 687-691; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 28-30.

¹²² Salih Zeki, Vidinli Tevfik Paşa," 687-691; Çeçen (yay. haz.), *Hüseyin Tevfik Paşa*, 28-30.

¹²³ Salih Zeki, *Asâr-ı Bâkiye: Ortaçağ İslam Dünyası'nda Trigonometri*, yay. haz. Remzi Demir ve Yavuz Unat (İstanbul: Babil, 2003), xv-xviii.

¹²⁴ Şeref Etker, "Salih Zeki Bey-Üç Boyutlu Bir Biyografi İçin," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 141.

Ebuzziya Tevfik'in *Kahvehaneler* isimli makalesinde Sarafim Kıraathanesi üzerine de bir bölüm bulunmaktadır. Beyazıt'ta Reşid Paşa Türbesi'nin karşısında olduğu belirtilen bu kıraathane, *Ceride-i Havadis*, *Takvim-i Vekayi*, *Tercüman-ı Ahval*, *Ruzname*, *Tasvir-i Efkar*, *Mecmua-i Fünun* ve *Mirat* gibi gazete ve dergilerin takip edildiği; edebiyattan riyaziyeye, şiir ve hülyadan siyaset ve toplum hayatına kadar birçok konunun konuşulduğu tam bir kültür ve okuma evi olarak faaliyet göstermiştir.¹²⁵ Kıraathane'ye gelen isimler arasında Namık Kemal, Sadullah, Halet, Ayetullah, Arif Hikmet, Hasan Subhi, Ali, Refik, Yusuf [Ziya, daha sonra Maliye ve Maarif Nazırı] ve Doktor Aziz Bey [Kırımlı Aziz] ile Vidinli Tevfik, Ahmed Muhtar [Gazi Muhtar Paşa], Süleyman, Ceride-i Askeriyeye yazarı Hacı Raşid ve Said Efendi vardır.¹²⁶

Ebuzziya Tevfik, 1283 Ramazanında (Ocak-Şubat 1867) bu kıraathanenin hem siyasi hem de içtimai bir kulüp haline geldiğini belirtmektedir. Ebuzziya Tevfik'in verdiği isimlere bakıldığında 1283 Ramazanından kısa bir süre sonra, yani 1284/1868'te, *Mebahis-i İlmiye* isimli dergiyi çıkaracak olan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin kurucuları Vidinli Tevfik, Ahmed Muhtar ve Yusuf [Ziya] Beylerin de bu kahvehanede toplandıkları ve sohbet ettikleri görülmektedir. Bu nedenle, *Mebahis-i İlmiye*'nin doğuşunda bu kıraathanede yapılan sohbetlerin etkisinin olduğunu söylemek abartılı bir iddia olmayacaktır.

Süheyl Ünver, Sarafim Kıraathanesi ile ilgili bilgi verirken, buranın Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye¹²⁷ ile bir karşılaştırmasını da yapmayı ihmal etmemiştir. Cem Sökmen, *Eski İstanbul Kahvehaneleri* isimli eserinde Ünver'den şu bilgileri aktarmaktadır.¹²⁸

Öyle sanıyorum ki vakıf kütüphanelerinden ayrı olarak, modern anlamda kıraathane (Salle de Lecture) kavramı, İstanbul'da ilk defa 1860 senesinde teşekkül eden 'Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye' üyelerinin kafasında doğmuş ve böyle bir kurum, cemiyetin merkezinde kurulmuştur. Fakat orada yalnız yerli, yabancı gazeteler herkes tarafından bedava okunur ve yalnız cemiyet üyelerine kütüphaneden ödünç kitap verilir. Tabii bunun kahve ile alakası yoktu. Halbuki

¹²⁵ Ebuzziya Tevfik, "Kahvehaneler," 47.

¹²⁶ Aynı yer. Burada verilen isimlerden Namık Kemal, Ayetullah, Ali ve Refik Beyler, Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucularındadır, Bu cemiyet için bkz. Nevin Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2002); Hüseyin Tevfik'in bu cemiyete üye olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak, bir eserinde *Young Turkey* ifadesini kullanmış olması dikkat çekmektedir: bkz. Hussein Tevfik, *A Lecture Giving a Few Facts on Mohammedanism*, 14.

¹²⁷ Münif Paşa'nın kurucusu olduğu bu cemiyet ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Gümüşsoy, "Tanzimattan Sonra Halk Eğitimi İçin Kurulan İki Cemiyet: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye," *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, 2 (Aralık 2007), 173-192.

¹²⁸ Cem Sökmen, *Aydınların İletişim Ortamı Olarak Eski İstanbul Kahvehaneleri* (İstanbul: Ötüken, 2011), 73; A. Adnan Adıvar, *Denemeler: Bilimin Sarp Yolunda Cüretkâr Adımlar*, der. Remzi Demir (Ankara: Epos, 2003), 59.

Sarafim'in kıraathanesi, bugünkü gibi hatırlıyorum, dar ve uzun bir lokalde, iki keçeli sedirlerin önüne dizilmiş küçük mermer masalardan ve iç tarafta, raflar üzerine sıralanmış gazete koleksiyonlarını ve kitapları içeren bir kütüphaneden, bir de kahve ocağından mürekkepti.

Sarafim Kıraathanesi'nin önemini anlatan Süheyl Ünver'in bu hatırasının ardından, Hüseyin Tevfik'in bir Ramazan akşamı kıraathanede bulunanlara hitaben yapmış olduğu bir konuşmayı vermenin uygun olacağını düşünüyoruz:¹²⁹

Amerika'da bir cemiyet zuhur etmiş, azası ırk-ı beşeri kaldırmak taraftarlarından mürekkep imiş, buna da insanların maişet namına bin türlü metaya giriftar olmalarını ve hayvanata kadar her şeyi ızrar ve ifsad etmelerini esbab-ı mucibe olarak ityan eyliyorlarmış. İçinizde amal-i fikr ve mütalaaya muktedir olanlar müddeanın butlanını reddeden bir makale yazsın. Yarın akşam okuyalım!

Namık Kemal, Ayetullah ve Halet beyler bu teklifi kabul etmiş ve ertesi güne yazılarını hazırlamışlardır. Okunan yazılar arasında en çok beğenilen Namık Kemal'in yazısı olmuş ve bu yazının *Tasvir-i Efkar*'da yayımlanması kararlaştırılmıştır.¹³⁰ Yaptığımız araştırmada *insan ırkını ortadan kaldırma taraftarı* olduğu belirtilen bu cemiyetle ilgili somut bir bilgiye henüz ulaşamadık. Namık Kemal de makalesinde, bu konuyla ilgili gazetelerde haberler çıktığını yazmakta, ancak bu haberlerin nerelerde yayımlandığı ile ilgili bilgi vermemektedir.¹³²

Hüseyin Tevfik ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye

Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye, Yusuf Ziya [Paşa], Ahmed Muhtar [Paşa] ve Hüseyin Tevfik'in öncülüğünde kurulan ve amacı halkın eğitim seviyesini yükseltmek olan bir cemiyettir. Aşağıdaki satırlar, cemiyetin nasıl kurulduğunu anlatmaktadır:¹³³

Cemiyetin teşkili 1281(1865) tarihlerinde Daire-i Askeriye ruznamçesi Yusuf Ziya Bey'in teşviki ve delaletiyle olmuştur. O tarihlerde Aksaray'da Sofular Mahallesi'nde ikamet eden Yusuf Ziya Bey, komşusu Muhtar Bey (Gazi Ahmed Muhtar Paşa) ve Tevfik (Vidinli Tevfik Paşa) ile geceleri buluştukça İslam unsurunun terakki ve tekamülünü düşünmekten bir an geri durmazlarmış. Yusuf Ziya Bey her gün vazifesine giderken sabahları esnaf çıraklarının Kapalıçarşı açılıncaya kadar çarşı kapısı önlerinde, kahvehane ve çaycı dükkanlarında boş boşuna vakit geçirdiklerini görerek onlara şu kısa zamanda biraz okuma yazma ile hesap ve bazı içtimai esaslar öğretmek emeline düşer ve bu fikrini arkadaşlarına

¹²⁹ Ebuzziya Tevfik, "Kahvehaneler," 48.

¹³⁰ Aynı yer.

¹³² Aynı yer, 49.

¹³³ Mehmed İzzet, v.d., *Dariüşşafaka*, 3.

da açarak onların da muvafakatini alarak aralarında “Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye” namıyla bir cemiyet teşkil etmişlerdir.

Yazıda geçen *geceleri buluştukça* ifadesiyle, Sarafım Kıraathanesi'ndeki buluşmaların kastedilmiş olması mümkündür. Bu cemiyet üyeleri kısa bir süre sonra *Mebahis-i İlmiye* adlı matematiksel bilimlerden bahseden ilk Türkçe dergiyi çıkarmış (1867-69) ve ardından Darüşşafaka Mektebi'ni kurmuşlardır.¹³⁴

Yusuf Ziya Paşa, Simkeşhane sebili üstündeki Valide Mektebi'ni tamir ettirerek cemiyetin eğitim faaliyetleri için kullanmayı düşünmüştür.¹³⁵ Bu mektebin tamiri esnasında Hüseyin Tevfik ile mektebin badanasını yapan Ermeni bir nakkaş arasında ilginç bir diyalog gerçekleşmiştir. Nakkaş, bu okulda ne yapacaklarını sormuş ve bunun üzerine Hüseyin Tevfik, esnaf çıraklarını ve halkı okutacaklarını söylemiştir. Nakkaş ise bunun üzerine “Anladım, ama geç kalmışsınız!” diye karşılık vermiştir.¹³⁶ Ancak, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin Darüşşafaka'ya dönüşerek günümüze kadar varlığını sürdürmesi, Hüseyin Tevfik ve arkadaşlarının geç kalmadıklarının bir kanıtı olarak gözükmektedir.

Hüseyin Tevfik'in İkametgâhları

Şehzadebaşı'ndaki Konak

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hüseyin Tevfik'in biri Şehzadebaşı'nda diğeri ise Kalamış'ta olmak üzere iki ikametgâhı olmuştur.

Şehzadebaşı'nda, günümüzde Vidinli Tevfik Paşa Caddesi olarak bilinen caddede olduğunu düşündüğümüz konağın yeri hakkında Sermed Alus, “Beyazıddan Saraçane Başına” adlı yazısında şu tarifi vermektedir:¹³⁷

Direklerarası nihayetlenince, sol gene [yine] bir çıkıntı yapardı: Osmanbaba türbesi, Aman yarabbi, öyle sakar bir türbedarı vardı ki ömrü günü sokaktan geçenlerle dalaşmak. Karşısı Sadâbadcı Nevşehirli Damad İbrahim paşanın sebili... Osmanbaba türbesinin arkasındaki Fevziye kıraathanesinin önünden Lâleliye giden yola sapalım. Az ötede, solda, namlı riyaziyeci Vidinli Tevfik

¹³⁴ Darüşşafaka'nın kuruluşunda Sakızlı Esad Paşa'nın (1828-1875) etkisi vardır. Esad Paşa Paris'te görev yaptığı sırada *Prytanée Militaire de la Flèche* adlı kimsesiz ve yetim çocukların eğitim gördüğü bir okulu gezmiş ve yurda döndüğünde bu fikrini Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye üyeleri ile paylaşmıştır. Bkz. Gümüşşoy, “Tanzimattan Sonra,” 185; Halis Ayhan ve Hakkı Maviş, “Darüşşafaka,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.9 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 7-8.

¹³⁵ Aynı yer, 182-183.

¹³⁶ Mehmed İzzet, v.d., *Darüşşafaka*, 182-183. Mehmed İzzet, Yusuf Ziya Paşa başlığında verdiği bu hatıranın Vidinli'den işitildiğini belirtmektedir. Aslına bakılırsa, diyalogun Ermeni Nakkaş ile Yusuf Ziya Paşa mı yoksa Vidinli arasında mı geçtiği biraz muğlaktır.

¹³⁷ M. Sermed Alus, “Beyazıddan Saraçane Başına,” *Akşam*, No.7260, 1 Kanun-ı sani 1939.

paşanın konağı (bugün talebe yurdu). Karşısındaki meşhur dahiliyeci Dr. Feyzi paşanın ki...

Kemal Zülfü Taneri, bu konakta bir dönem özel bir okul açmış fakat bu okulun ömrü uzun olmamıştır. *Türk Matematikçileri* adlı kitabında Hüseyin Tevfik ve konağıyla ilgili şu bilgileri vermektedir:¹³⁸

Tevfik Paşayı, uzun yıllar devam eden devlet ve memleket işleri yormuştu. Şehzadebaşında itina ile yaptırıp döşediği konağında kitaplarıyla başbaşa kalmağı artık her şeye tercih etmiş bulunuyordu. Oldukça zengin bir kütüphane ve yine aynı derecede kıymetli madenler koleksiyonuna sahipti... Bir tarihte K. Z. Taneri tarafından mezkûr konakta açılmış bulunan Özel Türk Lisesi, Vidinli Tefik Paşanın hem kütüphanesinden hem de koleksiyonlarından azami istifadeler sağlamıştır.

Kalamış'taki Köşk

Müfid Ekdal, *Kadıköy Konakları* isimli eserinde Hüseyin Tevfik'in Kalamış'taki köşkünü ayrıntılı biçimde anlatmaktadır.¹³⁹

Feneryolu'nda, cadde üzerindeki büyük köşk Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa'ya aitti. Bugün Tevfik Paşa Sokağı olarak bilinen ve Bağdat Caddesi'nden Kalamış Fener Caddesi'ne inen yolun sol tarafı boydan boya Tevfik Paşa'nın bahçesinin yan hududunu teşkil ederdi.

Üç katlı büyük köşkün bahçe girişi ve köşkün etrafı yumurta büyüklüğünde siyah ve beyaz renkli Rodos taşları ile desenler verilerek döşenmiş, bütün bahçe çam, manolya, ıhlamur ağaçlarıyla süslenmişti. Geniş bahçenin Kalamış tarafında sebze tarlaları, Egemen Sokak tarafında ahır ve arabalıkları vardı. Evin arka tarafına külhanlı büyük bir hamam, hamamdan çıkanların dinlenmesi için küçük bir daire yapılmıştı. Hamamın aynı zamanda ana binayla irtibatı vardı. Bahçedeki serada en nadide çiçekler yetiştirilirdi.

Üç katlı ahşap, beyaz köşk geniş odaları, yüksek tavanları, muhteşem salonlarıyla bir saray gibiydi. Yıldızlı möbleleri Fransız malı olup tavana kadar yükselen etrafi oymalı altın yıldızlı kalın aynaları, çapraz oturulacak şekilde yapılmış salon koltukları belki de başka hiçbir köşkte yoktu. Renkli kristal avizeler insanın başının üstünde gökkuşağı gibi parlar, yerdeki halıların, pencerelerdeki kalın goblen perdelerin renkleriyle güzel bir şekilde kucaklaşırdı.

Yirmi dönümlük araziye inşa edilen köşke geniş bir antreden girilir, alt katta iki oda ve biri büyük diğeri küçük iki yemek odası yer alırdı. Büyük yemek odası misafirler ve önemli ziyafetler için kullanılırdı. İkinci katta dört oda ve çok büyük bir salon vardı. Üçüncü kata beş oda bir salon, çatı katına ise dört büyük sandık odası yapılmıştı.

¹³⁸ Taneri, *Türk Matematikçileri*, 82. Maalesef bu konak ve koleksiyonlar hakkında bilgi bulunamamıştır.

¹³⁹ Müfid Ekdal, *Kapalı Hayat Kutusu Kadıköy Konakları* (İstanbul: Yapı Kredi, 2005), 143-144.

Köşk yazları kullanılır, Vidinli Tevfik Paşa Ailesi kış aylarını Şehzadebaşı'nda, Feneryolu'ndakinden daha büyük bir konakta geçirirdi. Bu sebeple Feneryolu'ndaki köşke kalorifer tesisatı yapılmamıştı. Tevfik Paşa, bahçesinin sağ tarafındaki arsayı alıp ev yapması için Sultan Reşad'ın yaveri, Ertuğrul yatının kaptanı Amiral İbrahim Paşa'ya tavsiye etmiş, biraz daha küçük olmakla beraber oraya da ahşap bir köşk yapılmıştı. Aşçısı, işçisi, seyisi, Gülfidan ve Agâh isimli iki siyahi kadınıyla Tevfik Paşa, Köşkü'nde gerçek bir Osmanlı yaşantısı sürer, evin önündeki caddeye sık dikilmiş ıhlamur ağaçları, mevsiminde mis gibi kokardı.

Köşkün caddeye bakan yüzünün çatı katında bir balkon vardı. Bu balkonda duran papağan kafesi yoldan görülmezdi. Evde çalışan iki Arap hizmetkârdan dolayı papağan, "Arap" diye bağırmasını öğrenmişti. O yıllarda Feneryolu ve civarındaki köşklere kadın-erkek pek çok Arap çalışırdı. Caddeden bir siyahi geçince bütün yolu cınlatan bir "Arap" sesi duyulur, babaları tutan Arap da köşkten birisinin kendisiyle alay ettiğini sanıp hışımla bahçe kapısını yumruklardı...

...Değişen hayat şartları, 1960'ta bu iki köşkün yıkılmasına, yerlerine apartmanlar yapılmasına sebep oldu. Tevfik Paşa Köşkü yıkılınca içini süsleyen o muhteşem, yaldızlı ve yüksek aynalar hiçbir apartmana sığmadı, bodrumlarda, ardiyelerde yan yatmış bir vaziyette yıllarca kaldı.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan iki adet belgeden, Kalamış'ta bulunan Tevfik Paşa Sokağı'nın isminin henüz Hüseyin Tevfik hayattayken verildiğini öğreniyoruz. Belgede, Kalamış İskelesi'nden Bağdad Caddesi'nde bulunan evlerine gitmekte zorlanan ahali ve rical için, Hüseyin Tevfik'in bağ ve tarlasından geçecek bir yol yapılacağı, kendisinin bu yol için arsasını bağışladığı ve buraya Tevfik Paşa Sokağı adı verileceği yazmaktadır.¹⁴⁰

Tevfik Paşa'nın Vefatı

Hüseyin Tevfik, 28 Safer 1319/16 Haziran 1901'de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri, Eyüp Beybaba Sokağı'nda annesi ile kızının kabirlerinin yanındadır. Dönemin gazetelerinden *Servet-i Fünun*, *İkdam* ve *Servet*'te vefatı hakkında haberler çıkmıştır.

İkdam gazetesinde, Hüseyin Tevfik'in vefatı ile ilgili çıkan haber şöyledir:¹⁴¹

Teftiş-i Askeri Komisyon-ı Alisi azasından müşir yaver-i ekrem Tevfik Paşa bir vakitten beri müptela olduğu hastalıktan rehayab olamayarak Kızıltoprak'ta kâin köşklерinde dün irtihal-i dar-ı beka eylemiştir. Merhum müşarünileyhin cenazesi bugün ihtifalat-ı lazıme ile kaldırılarak Kalamış İskelesi'nden istimbotla Eyüp'e nakledilecek ve cenaze namazı Hazret-i Halid'de [Eyüp Sultan Camii] eda

¹⁴⁰ BOA, Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.) 2332/98, 16 Zilhicce 1317 (17 Nisan 1900); BOA, DH.MKT. 2242/79, 27 Rebiülahir 1317 (4 Eylül 1899).

¹⁴¹ "Hüseyin Tevfik Paşa," *İkdam*, 16 Haziran 1901, 1.

edildikten sonra civar-ı Hazret-i Halid'de medfen-i mahsusuna defnedilecektir. Merhum müşarünileyh ecille-i rical-i devlet-i aliyye ve cidden fazıl ve mütefennin ümem-i askeriyemizdendir.

Servet-i Fünun'da ise şöhreti ve zekâsı üzerine şunlar yazmaktadır:¹⁴²

Merhum müşarünileyh meşahir-i riyaziyyun-ı zamandan olup şöhret-i riyaziyesi Memalik-i Osmaniye'den başka memalik-i garbiyece de tanınmış, kendisi birçok riyaziyat akademileri fahri azalığını ihraz eylemişti. Riyaziyenin asr-ı revacı bulunan bir zamanda mesail-i dakika-i riyaziyede yed-i tulasını bütün riyaziyyuna tanıtarak bir şöhret-i azime iktisabı, dühata mahsus muvaffakiyetlerden olduğundan Tevfik Paşa merhumu dühat-ı riyaziyyun zümresinden addetmek tabiidir, irtihali zaiyat-ı azimedendir.

Yine *Servet-i Fünun*'da, Tevfik Paşa'nın naaşının evinden Kalamış İskeleyi'ne götürülüşü "naaş-ı gufran-ı nakşi, ihtifalat-ı faike ile kaldırılarak önde tarik-i ileyh meşayih-i kiramı tahlilhan oldukları..." şeklinde anlatılmaktadır.¹⁴³ Bu, Hüseyin Tevfik'in Nakşibendi tarikatına mensup olduğunu söylemek için küçük bir delil teşkil etmektedir.

Servet gazetesinde ise Hüseyin Tevfik'ten şu sözlerle bahsedilmektedir:¹⁴⁴

Mezkur müşarünileyh asrımızın meşahir-i riyaziyyunundan olup dakika-i riyaziyeyi kendisine mahsus bir deha-i fevkalade ile hallederdi. Müşarünileyh intisab eylediği meslekte hakikaten müşar bil-benan idi. Bu fenn-i celiledeki ihtisas-ı tamamı Avrupa'da bile mazhar-ı takdir olmuş ve bu suretle namı ecnebiler nezdinde dahi hürmetle yad edilmekte bulunmuştu. Tevfik Paşa kavaidi kendine mahsus olmak üzere bir cebir kitabı dahi telif buyurmuşlardı. İrtihali zaiyat-ı azimedendir.

Cenazeye katılanların isimleri şu şekilde verilmiştir:¹⁴⁵

Cenazede hazır bulunan zevat-ı kiram: Müşiran-ı izamdan yaver-i ekrem hazret-i ... devletlu Fuad Paşa hazretleri, maliye nazır-ı esbaki ... Sabri Beyefendi hazretleri, evkaf-ı hümayun ... cisi atufetlu Canib Beyefendi hazretleri, vala-yı seraskeri muhasebat dairesi reisi ... Ahmed Beyefendi hazretleri, maarif nezaret-i evrak müdiri atufetlu Ali Galib Beyefendi hazretleri adliye nezaret-i celilesi istinaf azasından Halil Neşet Beyefendi hazretleri, maliye nezaret-i düyun-ı umumiye muhasebecisi atufetlu Mesud Beyefendi hazretleri, erkan-ı harbiye dairesi reis vekili muavini saadetlu Ömer Rüşdi Paşa hazretleri, şehremaneti sıhhiye meclisi azasından doktor saadetlu Nafiz Paşa hazretleri, teftiş-i askeri komisyon-ı alisi azasından ferik saadetlu İshak Paşa hazretleri, Tophane-i Amire

¹⁴² "Vefeyat," *Servet-i Fünun (Kısm-ı Siyasiye)*, 20 Haziran 1901, 135-136.

¹⁴³ Aynı yer..

¹⁴⁴ "Teessüf-i Azim," 3.

¹⁴⁵ "Hüseyin Tevfik Paşa Merhum," 1-2 (gazetenin bir kısmı yıpranmış olduğundan bazı yerler okunamamıştır).

tecrübe dairesi azasından saadetlu ...ud Paşa hazretleri, ceyb-i hümayun cenab-ı mülükane ...lerinden ve teftiş-i askeri komisyon-i alisi katibi saadetlu Hayri Beyefendi hazretleri, divan-ı muhasebat baş katibi saadetlu Ata Beyefendi hazretleri, ...bik saadetlu Mustafa Paşa hazretleri, Üsküdar kumandanlığı muavini yaveran-ı hazret-i şehriyariden saadetlu ...li Şamil Paşa, süvari mirlivalarından saadetlu Hüsrev Paşa, rasadhane müdiri saadetlu Salih Zeki Beyefendi, Tophane-i Amire muhasebe müdiri saadetlu Edhem Beyefendi, teftiş-i askeri komisyon-i alisi azasından yaveran-ı hazret-i şehriyariden miralay izzetlu Veli Beyefendi, Anadolu Şimendifer direktörü Mösyö Hüngen ve sair zevat.

Hüseyin Tevfik'in vefat haberi Amerika'daki bir gazetede, ufak da olsa, yer bulmuştur. 22 Temmuz 1901 tarihli *Watertown Daily Times* gazetesinde Hüseyin Tevfik'in iki kere Maliye Bakanlığı yaptığı ve Amerika'da elçi olarak bulunduğu belirtildikten sonra kendisinin yetmiş yaşında İstanbul'da vefat ettiği bildirilmiştir.¹⁴⁶

Marshall Hussein Tewfik Pasha, who has been twice minister of finance and also envoy to the United States is dead at Constantinople, aged 70 years.

Sonsöz

Hüseyin Tevfik Paşa'nın hayatıyla ilgili çalışmaların en büyük eksikliği kendisiyle ilgili birincil kaynaklara dayalı olmamalarıdır. Bunun sebebi Hüseyin Tevfik Paşa'ya ait günlük, mektup, vb. malzemenin henüz ortaya çıkmamış olmasıdır. Bu makale de bu malzemenin yoksun olarak yazılmıştır. Bunun yanında kendisinin bilimsel kişiliğine bu çalışmada yer verilmemiş ve eserlerinden bahsedilmemiştir. Matematikle ilgili çalışmaları ayrı bir yayına konu edileceğinden, buradaki amacımız Vidinli hakkında mevcut bilgileri kullanarak bunlara bulabildiğimiz yenilerini eklemek olmuştur. Zaman geçtikçe bu bilgi kırıntıları, ve ortaya çıkacağını umduğumuz birincil kaynaklar yardımıyla Hüseyin Tevfik'in kapsamlı bir biyografisinin yazılabileceğini ümit ediyoruz. Yine de Vidinli'nin yaşamı hakkında eksik noktalar bulunmaktadır. Bu noktalardan bazıları şunlardır: Yurt dışında irtibat halinde olduğu kişiler (özellikle matematikçiler), kütüphanesinde bulunan kitapların ve abone olduğu dergilerin listesi, mineraloji koleksiyonu, varsa Salih Zeki dışında ilgilendiği ve yetişmelerine katkı sağladığı kişiler, matematiğe yönelmesini sağlayan hocası Tahir Paşa'nın hayatı, hakkında anlatılan hatıralar, ailesi ve ailesiyle olan ilişkisi, ölümünden sonra konaklarının kimler tarafından ve nasıl kullanıldığı ... Bu noktaların büyük kısmını belki aydınlatmak mümkün olmayacak ise de, bulunan

¹⁴⁶ *Watertown Daily Times*, July 22, 1901, 6, erişim 10 Haziran 2013, <http://fultonhistory.com/Newspapers%20Disk3/Watertown%20Times/Watertown%20NY%20Daily%20Times%201901.pdf/Newspaper%20Watertown%20NY%20Daily%20Times%201901%20-%201617.PDF#xml=http://fultonhistory.com/dtSearch/dtisapi6.dll?cmd=getpdfhits&u=565289c2&DocId=8120955&Index=Z%3a%5cIndex%20I%2dE%2dV&HitCount=2&hits=15a+15b+&SearchForm=C%3a%5cinetpub%5cwwwroot%5cFulton%5fNew%5fform%2ehtml&pdf>.

her yeni bilginin kendisinin bilimsel kişiliğini daha iyi görme olasılığını arttırabileceği muhakkaktır. Bu hususu biraz daha iyi anlamak için *Linear Algebra* adlı eserine kısaca değinmek yararlı olacaktır. Mekteb-i Harbiye ve Darülfünun gibi kurumlarda ders veren bir hocanın *Linear Algebra* gibi pratikte bu okullarda kullanılmayan ve o dönemde de Osmanlı matematikçilerinin ilgi düzeylerinin üstüne çıkan bir konu üzerine kafa yorması oldukça ilginçtir. Bu durumu anlamamızı, yani Hüseyin Tevfik'in 1882'de niçin böyle bir eser yayımladığını, aradan geçen on sene sonunda hangi sebeplerle bu eseri ikinci kez bastırıldığını bugün az da olsa anlayabiliyorsak bu, *Linear Algebra*'nın önsözlerindeki bilgilerin izlerinin takip edilebilmesi sayesinde. Bu ve bunun gibi birçok noktaya bu çalışmada yer vermenin mümkün olmadığını kabul etmekle birlikte, kendisinin bilimsel biyografisini yazmaya çalışırken bunlara ihtiyaç duyulacağını tekrarlamakta fayda görüyoruz. Vidinli özelinde bu bilimsel biyografiden kastımız hem matematiğin belirli bir dalında orijinal eser ortaya koymaya çalışan bir matematikçinin, hem de ülkenin o dönem içinde bulunduğu eğitim sorununu fark eden ve dostlarıyla birlikte buna somut çözümler üretme arayışı içinde olan bir eğitimcinin hayatını, kendisinin eserlerini temel alarak ortaya koymaya çalışmak olacaktır. Örneğin, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye, *Mebahis-i İlmiye* ve oradan da Darüşşafaka'ya uzanan yolculuğun ara duraklarından birinin belki de *Uzun Kahve* gibi bir mekân olma ihtimali, bu kahvehanede edilen sohbetleri, buraya uğrayan kişileri bizim için daha da önemli kılmaktadır. Yine, Vidinli'nin Şehzadebaşı'ndaki konağının daha sonra Kemal Zülfü Taneri tarafından bir okula çevrilmesi ve hatta Vidinli'den yadigar birçok eşyanında bu okulda kullanıldığı bilgisi Vidinli hakkında gelecek zamanlarda yeni malzemeler elde edebilme ihtimalini taşıdığı için oldukça ümit vericidir. Sonuç olarak, bir bilgi yığını olarak gördüğümüz bu çalışma, Vidinli'yi farklı açılardan ve insani yönleriyle görmeyi sağlayabileceği gibi kendisinin bilimsel biyografisi için gerekli altyapıya da destek olabilecektir.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) 1046/78429, 4 Recep 1315 (29 Kasım 1897); 1511/113321, 5 Rebiülevvel 1318 (3 Temmuz 1900); 1513/113420, 7 Rebiülevvel 1318 (5 Temmuz 1900); 1683/126206, 16 Rebiülevvel 1319 (3 Temmuz 1901); 885/66367, 17 Recep 1314 (22 Aralık 1896).

Dahiliye Defterler (DH. SAİDd) 1/574, 29 Zilhicce 1248 (19 Mayıs 1833).

Dahiliye Mektubi Kalem (DH. MKT) 2332/98, 16 Zilhicce 1317 (17 Nisan 1900); 2242/79, 27 Rebiülahir 1317 (4 Eylül 1899).

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO) 116/50, (28 Şubat 1885).

İrade Dahiliye (İ. DH) 1350/21, 5 Cemaziyelevvel 1315 (2 Ekim 1897); 772/62875, 9 Şaban 1295 (8 Ağustos 1878); 825/66461, 6 Rebiülahir 1298 (8 Mart 1881); 833/67050, 16 Ramazan 1298 (12 Ağustos 1881).

İrade Hariciye (İ.HR), 289/18119, 16 Cemaziyelevvel 1300 (25 Mart 1883)

İrade Taltifat (İ. TAL) 102/48, 10 Rebiülevel 1314 (19 Ağustos 1896).

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT) 889/17, 17 Şevval 1323 (15 Aralık 1905).

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 63/68, 11 Şaban 1308 (22 Mart 1891).

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM) 661/59, 20 Şevval 1314 (24 Mart 1897).

Yıldız Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK) 43/26, 18 Rebiülevel 1305 (4 Aralık 1887).

Yıldız Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y. PRK. EŞA) 3/57, 16 Recep 1300 (23 Mayıs 1883).

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV) 25/77, 21 Cemaziyelahir 1304 (17 Mart 1887).

Yıldız Resmi Maruzat (Y. A. RES) 35/12, 6 Safer 1304 (4 Kasım 1886).

Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ZB) 27/126, 29 Safer 1319 (17 Haziran 1901).

Basılı Kaynakları / Printed Sources

Adivar, A. Adnan. *Denemeler: Bilimin Sarp Yolunda Cüretkâr Adımlar*. Derleyen Remzi Demir. Ankara: Epos, 2003.

Alus, M. Sermed. "Beyazıddan Saraçane Başına" *Akşam*, 1 Kanun-ı sani 1939.

Ayhan, Halis, ve Hakkı Maviş. "Darüşşafaka." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 7-8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Beşirli, Mehmet. "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları." *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi* 16 (2004): 121-139.

Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*, c. III. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1342.

Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi. İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, 1332.

Çadırcı, Musa. "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi (30 fotokopi ile)." *Belgeler* 9, 15 (1986): 145-164.

Çeçen, Kazım (yay. haz.). *Hüseyin Tevfik Paşa ve "Linear Algebra"*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, 1988.

Ebuzziya Tevfik. "Kahvehaneler." *Mecmua-i Ebuzziya* (28 Muharrem 1330): 47-49; (5 Safer 1330): 65-66.

Ekdal, Müfid. *Kapalı Hayat Kutusu Kadıköy Konakları*. İstanbul: Yapı Kredi, 2005.

Etker, Şeref. "Salih Zeki Bey-Üç Boyutlu Bir Biyografi İçin." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 137-154.

Gencer, Ali İhsan, Ali Fuat Örenç ve Metin Ünver. *Türk Amerikan Silah Ticareti Tarihi*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008.

Gümüşsoy, Emine. "Tanzimattan Sonra Halk Eğitimi İçin Kurulan İki Cemiyet: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye." *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, 2 (Aralık 2007): 173-192.

- Günergun, Feza. "Matematişkel Bilimlerde İlk Türkçe Dergi: Mebahis-i İlmiye (1867-69)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 8, 2 (2007): 1-42.
- Hussein Tevfik. *A Lecture Giving a Few Facts on Mohammedanism*. Providence: The Providence Press Company, 1878.
- "Hüseyin Tevfik Paşa Merhum." *İkdam*, 17 Haziran 1901.
- "Hüseyin Tevfik Paşa." *İkdam*, 16 Haziran 1901.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Darülfünun Tarihçesine Giriş." *Belleten* 54, 210 (Ağustos 1990): 699-738.
- İrtem, Süleyman Kani. "Bağdad Hattının Siyasî, İktisadî Ehemmiyeti ve Uyandırdığı İhtilâflar." *Akşam*, 19 Mayıs 1936.
- Karentz, Varoujan. *Mitchnapert (the Citadel): A History of Armenians in Rhode Island*. New York, Lincoln, Shanghai: Universe, 2004.
- Kırmızı, Abdüllatif. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922)." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, 1 (2003): 97-114.
- Kuntay, Mithat Cemal. "İki Öfke, Bir Cevap." *Ulus*, 5 Ocak 1947.
- Kurat, Akdes Nimet. "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Münasebetlere Ait Arşiv Vesikaları." *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)* 5, 8 (1967): 287-301.
- Mehmed Esad. *Mirat-ı Mektebi Harbiye*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye, 1310.
- Mehmed Esad. *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun: İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihçesi*. Hazırlayan Sadık Erdem. İstanbul: İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, 1986.
- Mehmed İzzet, Mehmed Esad, Osman Nuri ve Ali Kami. *Darüşşafaka - Türkiye'de İlk Halk Mektebi*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1927.
- Nouvelles annales de mathématiques: journal des candidats aux écoles polytechnique et normale*. Paris, série 1, tome 19 (1860): 158-160; série 1, tome 20 (1861): 447-449; série 2, tome 21 (1862): 317-318.
- Özcan, Azmi. "Sultan II. Abdülhamid'in Pan-İslam Siyasetinde Cevdet Paşa'nın Tesiri." *Ahmed Cevdet Paşa'nın Vefatının Yüzüncü Yılına Armağan Sempozyumu 9-11 Haziran 1995* içinde, 123-141. Ankara: Diyanet Vakfı, 1997.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmani Zeyli XVIII*. Yayına hazırlayan Ali Aktan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009.
- Proceedings of the Rhode Island Historical Society 1878-79*. Providence: Providence Press, 1879.
- Salih Zeki. "Vidinli Tevfik Paşa Merhum." *Muallimler Mecmuası* 22 (Nisan 1924): 677-682.
- Salih Zeki. "Vidinli Tevfik Paşa." *Muallimler Mecmuası* 22 (Nisan 1924): 682-709.
- Salih Zeki. *Asâr-ı Bâkiye: Ortaçağ İslam Dünya'sında Trigonometri*. Yayına hazırlayan Remzi Demir ve Yavuz Unat. İstanbul: Babil, 2003.
- Sander, Oral ve Kurthan Fişek. *Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*. İstanbul: Çağdaş, 1977.

Sökmen, Cem. *Aydınların İletişim Ortamı Olarak Eski İstanbul Kahvehaneleri*. İstanbul: Ötüken, 2011.

Süleyman Sudi. "Vidinli Tevfik Paşa ve Cebr-i Hatti." *Muallimler Mecmuası* 24 (Teşrinievvel 1924): 892-899.

Şener, Abdüllatif. *Osmanlı Vergi Sistemi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.

Şişman, Adnan. *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.

Takvim-i Vekayi, 12 Safer 1288 (3 Mayıs 1871).

Takvim-i Vekayi, 24 Safer 1288 (15 Mayıs 1871).

Takvim-i Vekayi, 8 Rebiülahir 1288 (27 Haziran 1871).

Taneri, Kemal Zülfü. *Türk Matematikçileri*. İstanbul: Matbaacılık Okulu, 1958.

Tansel, Fevziye Abdullah. "Hüseyin Rahmi." *İslâm Ansiklopedisi*. 5: 655. Milli Eğitim Basımevi, 1964.

"Teessüf-i Azim," *Servet* 4, 1098 (17 Haziran 1901): 3.

Uluçay, Çağatay ve Enver Karatekin. *Yüksek Mühendis Okulu*. İstanbul: İTÜ Makine Fakültesi, 1958.

"Vefeyat," *Servet-i Fünun (Kısm-ı Siyasiye)* (20 Haziran 1901): 135-136.

Vidinli Tevfik, "Mahsusat ve Gayr-i Mahsusat." *Mebahis-i İlmiye* 2, 3 (Rebiülevvel 1285): 81-85.

Yazıcı, Nevin. *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2002.

Tezler / Dissertations

Ay, Mehtap. "Paris Mekteb-i Osmanisi'nin Kuruluş, Amaç ve İşlevi." Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

Aydın, Ömer. "Voltaire'in Din Anlayışı ve Türk Düşünce Dünyası Üzerindeki Etkileri." Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2006.

Eser, Gülşah. "Mekteb-i Harbiye'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005.

Güler, Zeynep. "Osmanlı Ordusunun Modernleşmesinde Von Der Goltz Paşa'nın Rolü." Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2007.

İnci, Yılmaz. "Tanzimat Döneminde Darülfünun (1846-1873)." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1997.

Polat, Atilla. "19. Yüzyıl Osmanlı Bilim Hayatında Öncü Bir Matematikçi: Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014.

Valandova, Meltem. "Hüseyin Avni Paşa." Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

"A Pious Turk: A Case in which Bigamy Proved an Incentive to Devotion." *Los Angeles Daily Herald*, October 15, 1887. Erişim 10 Haziran 2013. <http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn85042460/1887-10-15/ed-1/seq-8/>.

Achtermeier, William O. "The Turkish Connection: The Saga of the Peabody-Martini Rifle," *Man at Arms Magazine* 1, 2 (March/April 1979): 12-21. Erişim 9 Haziran 2013. <http://www.militaryrifles.com/turkey/PeabStory/PeabodyStory.htm>.

Alakuş, O. Ali. "Dünden Bugüne Güzel Sanatlar Eğitimimizin Genel Bir Görüntümü." *Milli Eğitim Dergisi* 160 (2003). Erişim 9 Haziran 2013. http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/160/alakus.htm

Bulletin de la Société Mathématique de France 17 (1889): 11. Erişim 14 Aralık 2018, http://www.numdam.org/article/BSMF_1888__16__5_0.pdf.

Hussein Tevfik Pacha. *Linear Algebra*. Constantinople: Boyajıyan, 1882. Erişim 9 Haziran 2013. <https://archive.org/stream/linearalgebra00tevfgoog#page/n15/mode/2up>.

Sacramento Daily Record-Union, 6 September 1879, 6. Erişim 10 Haziran 2013. <https://cdnc.ucr.edu/?a=d&d=SDU18790906&e=-----en--20--1--txt-txIN-----1>.

Tezer, Cem. "Vidinli Hüzeyin Tevfik Paşa." Erişim 9 Haziran 2013. <http://www.bilkent.edu.tr/~sertoz/turk/VIDINLI.pdf>.

The Burlington Weekly Free Press, August 30 1878. Erişim 10 Haziran 2013. <http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn86072143/1878-08-30/ed-1/seq-3/>.

The New York Times, May 1 1883. Erişim 10 Haziran 2013. <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1883/05/01/102817013.pdf>.

Watertown Daily Times, July 22 1901, Erişim 10 Haziran 2013. <http://fultonhistory.com/Newspapers%20Disk3/Watertown%20Times/Watertown%20NY%20Daily%20Times%201901.pdf/Newspaper%20Watertown%20NY%20Daily%20Times%201901%20-%201617.PDF#xml=http://fultonhistory.com/dtSearch/dtisapi6.dll?cmd=getpdfhits&u=565289c2&DocId=8120955&Index=Z%3a%5cIndex%20I%2dE%2dV&HitCount=2&hits=15a+15b+&SearchForm=C%3a%5cinetpub%5cwwwroot%5cFulton%5fNew%5fform%2ehtml&>.pdf.